

**ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЧАПЛИК ІРИНА ДМИТРІВНА

УДК 347.232

ДИСЕРТАЦІЯ

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕКВІЗИЦІ В УКРАЇНІ

081 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі права

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **І. Д. Чаплик**

Науковий керівник **Вовк Марія Зіновіївна**
кандидат юридичних наук, доцент

Львів – 2023

АНОТАЦІЯ

**Чаплик І. Д. Цивільно-правове регулювання реквізиції в Україні.
– Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.**

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, 2023.

Дисертація спрямована на комплексне вирішення наукових і практичних завдань та дослідження проблем цивільно-правового регулювання реквізиції в Україні.

Дисертація є комплексним науково-теоретичним дослідженням цивільно-правового регулювання реквізиції в Україні в умовах євроінтеграційних процесів, на основі якого зроблено пропозиції та висловлено рекомендації з метою удосконалення правового регулювання у цій галузі суспільних відносин.

У *Розділі 1. «Загальнотеоретична характеристика реквізиції як підстави припинення права власності»* досліджено генезу та джерела правового регулювання реквізиції в Україні, з'ясовано поняття та правову природу реквізиції в Україні, а також схарактеризовано реквізицію порівняно зі суміжними підставами припинення права власності.

Упродовж початкового періоду після відновлення Україною незалежності питання реквізиції (зокрема, неможливості її застосування) було найбільш повною мірою регламентовано в інвестиційному законодавстві, торговельному мореплавстві та міжнародно-правових документах. При цьому у контексті порівнянь приписів Закону України «Про інвестиційну діяльність» та Закону України «Про режим іноземного інвестування», норми останнього є доволі дискусійними. Зокрема, Конституцією України встановлено, що примусове відчуження об'єктів права приватної власності можливе в порядку і на умовах, визначених

законом. Тому, на наше переконання, перелік органів, які вправі приймати рішення про реквізицію, має бути визначений законом, а не рішеннями Кабінету Міністрів України.

Реквізиція є способом припинення права власності на майно (у тому числі на земельні ділянки) у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії, в умовах воєнного або надзвичайного стану й за інших надзвичайних обставин з метою суспільної необхідності та є одночасно способом виникнення виняткового права державної власності.

На основі аналізу нормативно-правових актів виокремлено етапи розвитку національного законодавства України про реквізицію.

У дисертації зроблено висновок про наявність у таких підстав припинення права власності, як «реквізиція», «націоналізація», «експропріація» тощо спільних та відмінних ознак. При цьому актуальними залишаються питання уніфікації та упорядкування поняттєвого апарату національного законодавства та їх чіткого розмежування на нормативному рівні.

Розділ 2. «Порядок реквізиції за законодавством України» присвячений вивченню особливостей порядку реквізиції у разі стихійних лих, аварій, епідемій, епізоотій та за інших надзвичайних обставин, а також в умовах воєнного та надзвичайного стану.

Єдиного нормативно-правового акту, який би забезпечував спеціальне правове регулювання примусового відчуження майна за обставин, не пов'язаних із введенням правових режимів надзвичайного або воєнного станів, у національному законодавстві не існує. Відтак, правові норми, які необхідні для реалізації приписів ч. 1 ст. 353 ЦК України на практиці є несистематизованими та закріплені у різного роду та характеру нормативних документах.

Порядок примусового відчуження майна за обставин, не пов'язаних із введенням правових режимів надзвичайного або воєнного станів, передбачає: встановлення сукупності умов, які є необхідними для

проведення реквізиції; прийняття рішення про здійснення реквізиції; відшкодування вартості примусово відчуженого майна власнику; безпосереднє вилучення реквізованого майна згідно із рішенням про примусове відчуження.

З огляду на винятковість правових режимів воєнного та надзвичайного станів і причин їх запровадження, відсутність вимоги обґрунтовувати потребу у примусовому відчуженні майна у кожному конкретному випадку є цілком виправданою. До того ж в умовах воєнного стану розголошення конкретних підстав, що зумовили потребу у тому чи іншому майні, може нашкодити суспільним інтересам, зокрема у випадках, коли йдеться про плани оборони. Більше того, обставини, що слугують підставами для введення правового режиму воєнного чи надзвичайного стану, самі собою є настільки винятковими і загрозливими для безпеки населення, що потенційна «суспільна необхідність» у примусовому відчуженні майна існує за замовчуванням із моменту запровадження згаданих правових режимів.

У Розділі 3. «Охорона та захист публічних і приватних прав та інтересів у разі реквізиції» охарактеризовано цивільно-правову охорону та способи захисту публічних і приватних прав та інтересів у разі реквізиції майна, а також з'ясовано особливості охорони та захисту публічних і приватних прав та інтересів у разі реквізиції окремих видів майна.

Цивільно-правова охорона прав у площині реквізиції досягається насамперед за допомогою чіткого, деталізованого, однозначного за змістом та доступного для тлумачення і застосування законодавчого врегулювання таких питань, як: підстави та порядок примусового відчуження майна; перелік органів влади, уповноважених здійснювати реквізицію; проведення оцінки майна, яке підлягає примусовому відчуженню; варіанти відшкодування (компенсації) шкоди, завданої особі, майно якої примусово відчужується на користь держави. Також з огляду на те, що конструкція реквізиції містить елемент державного примусу, то способи захисту, які

підлягають потенційному використанню у випадку порушення суб'єктивного права чи інтересу, як правило, є юрисдикційними, тобто такими, які передбачають звернення до компетентного органу, насамперед – судового.

З огляду на те, що конструкція реквізиції містить елемент державного примусу, то способи захисту, які підлягають потенційному використанню у випадку порушення суб'єктивного права чи інтересу, як правило, є юрисдикційними, тобто такими, які передбачають звернення до компетентного органу, насамперед – судового.

Наукова новизна роботи полягає, зокрема, у тому, що вперше: обґрунтовано висновок, що перелік органів, які вправі приймати рішення про реквізицію іноземних інвестицій, має бути визначений законом, а не рішеннями Кабінету Міністрів України; проведено порівняння та виокремлено відмінності між поняттями передача для потреб держави, примусове відчуження та вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану; з метою застосування єдиного категорійного-понятійного апарату запропоновано внести зміни у ч. 1 ст. 353 ЦК України шляхом заміни формулювання «за інших надзвичайних обставин» на «за інших небезпечних подій, які призвели (можуть призвести) до виникнення надзвичайних ситуацій (обставин)»; зроблено висновок, що приписи Законів України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» та «Про правовий режим воєнного стану», якими встановлено перелік органів, уповноважених приймати рішення про примусове відчуження майна в умовах воєнного стану, варто уніфікувати. Правові норми, які визначають коло органів, уповноважених приймати рішення про позбавлення особи права власності, повинні бути прописані із максимально можливою однозначністю та не бути суперечливими; обґрунтовано концепцію щодо необхідності забезпечення принципу повного відшкодування шкоди у випадках реквізиції, зокрема у частині

відшкодування упущеної вигоди. Саме таким способом, відшкодувавши особі, право власності якої примусово припинено, завдані цією дією збитки у повному обсязі, можна відновити порушений баланс приватно- та публічно-правового інтересів.

Також у дисертації було удосконалено: висновок, відповідно до якого правове регулювання конфіскації на рівні ЦК України надалі повинно обмежуватися винятково вказівкою, що вона є підставою припинення права власності та чинною редакцією ст. 354 ЦК України, адже механізми та передумови застосування конфіскації є винятково публічно-правовими; позицію щодо необхідності прийняття нормативно-правового акту, який би забезпечував комплексне врегулювання інституту реквізиції (обох її різновидів), підстав і порядку її проведення, створив умови для належної охорони прав та законних інтересів власників, майно яких примусово відчужується, та покращив би ситуацію із якістю українського закону; висновок, відповідно до якого, навіть у разі реквізиції майна задля його знищення, право власності не лише припиняється у попереднього власника, але й виникає у держави (хоча й не на тривалий проміжок часу); підхід про необхідність впровадження єдиного порядку примусового відчуження майна в зоні бойових дій та наділення відповідними повноваженнями лише військового командування; позицію, відповідно до якої реквізицію, з огляду на присутність у ній елементу державного примусу та відсутність волевиявлення особи на припинення права власності на належне їй майно, не можна вважати правочином.

Окрім цього, набули подальшого обґрунтування: думка, що реквізиція так чи інакше пов'язана з припиненням права власності, яке є речовим правом і класичним цивільно-правовим інститутом та породжує перш за все цивільно-правові наслідки; підхід, відповідно до якого реквізиція може бути підставою припинення права власності і на земельні ділянки; твердження про можливість примусового відчуження тварин в умовах воєнного стану для потреб держави. При цьому щодо тварин, які з

урахуванням чинного законодавства України не можуть бути предметом цивільного обороту, то такі підлягають не реквізиції, а вилученню із володіння відповідних осіб.

Результати дослідження можуть бути використані: у науково-дослідній роботі (під час проведення подальших наукових досліджень у сфері правового регулювання реквізиції в Україні); у правотворчій діяльності (в процесі удосконалення цивільного законодавства України та законодавства у сфері регулювання реквізиції в Україні); у правозастосовній діяльності (при вирішенні судових спорів, пов'язаних зі здійсненням примусового відчуження майна фізичних і юридичних осіб); у навчально-методичній роботі (при вивченні навчальних дисциплін «Цивільне право України», а також відповідних спецкурсів; при підготовці підручників та навчальних посібників, методичних рекомендацій та інших навчально-методичних матеріалів).

Ключові слова: право власності, виникнення права власності, припинення права власності, підстава, майно, нерухомість, реквізиція, конфіскація, експропріація, націоналізація, охорона, захист, права та інтереси.

ANNOTATION

Chaplyk I. D. Civil and legal regulation of requisition in Ukraine. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

The dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 «Law». – Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, 2023.

The dissertation has been aimed at the comprehensive solution of scientific and practical tasks and the study of the problems of civil-legal regulation of requisition in Ukraine.

The dissertation is a comprehensive scientific-theoretical study of the civil-legal regulation of requisition in Ukraine in the context of European integration processes, based on which proposals and recommendations with the aim of improving legal regulation in this field of social relations have been made and proposed.

In the Section 1. *«The general theoretical characteristics of requisition as a ground for termination of ownership»* the genesis and sources of legal regulation of requisition in Ukraine have been investigated, the concept and legal nature of requisition in Ukraine has been clarified, and the requisition has been characterized in comparison with the related grounds for termination of ownership.

In the initial period after Ukraine regained its independence, the issues of requisition (in particular, the impossibility of its application) were regulated to the fullest extent in investment legislation, commercial shipping and international legal documents. At the same time, in the context of comparing the provisions of the Law of Ukraine «On Investment Activities» and the Law of Ukraine «On the Regime of Foreign Investment», the norms of the latter are quite debatable. In particular, the Constitution of Ukraine established that forced alienation of objects of private property rights is possible in the manner and under the conditions specified by the law. Therefore, in our opinion, the list of bodies authorized to make decisions on requisition should be determined by the law, and not by decisions of the Cabinet of Ministers of Ukraine.

The requisition is a method of terminating ownership of property (including land plots) in the event of a natural disaster, accident, epidemic, epizootic, in conditions of war or state of emergency, and under other extraordinary circumstances for the purpose of public necessity, and is simultaneously a method of exclusively state right property.

On the basis of the analysis of normative legal acts, the stages of development of the national legislation of Ukraine on requisitioning have been distinguished.

It was concluded in the dissertation that there are common and distinctive features in such grounds for termination of ownership as «requisition», «nationalization», «expropriation», etc. At the same time, the issues of unification and ordering of the conceptual apparatus of national legislation and their clear demarcation at the regulatory level remain relevant.

The Section 2. «Procedure of requisition under the legislation of Ukraine» has been devoted to the study of the peculiarities of the procedure of requisition in the event of natural disasters, accidents, epidemics, epizootics and other extraordinary circumstances, as well as in conditions of war and state of emergency.

There is no single regulatory legal act that would provide special legal regulation of forced alienation of property in circumstances not related to the introduction of legal regimes of emergency or martial law in the national legislation. Therefore, the legal norms that are necessary for the implementation of the prescriptions of Part 1 of Art. 353 of the Civil Code of Ukraine are in practice unsystematized and fixed in various types and nature of regulatory documents.

The procedure for forced expropriation of property in circumstances not related to the introduction of legal regimes of emergency or martial law provides for: establishing a set of conditions that are necessary for requisitioning; making a decision on requisitioning; reimbursement of the value of forcibly alienated property to the owner; direct seizure of requisitioned property in accordance with the decision on forced expropriation.

Given the exclusivity of the legal regimes of martial law and states of emergency and the reasons for their implementation, the absence of a requirement to justify the need for forced alienation of property in each specific case is fully justified. In addition, in the conditions of martial law, the disclosure of the specific reasons that led to the need for this or that property can harm the public interest, in particular, in cases where defence plans are concerned. Moreover, the circumstances that serve as grounds for the introduction of a legal

regime of martial law or a state of emergency are in themselves so exceptional and threatening to the safety of the population that the potential «social necessity» for forced alienation of property exists by default from the moment of the introduction of the mentioned legal regimes.

The Section 3. «Protection and defence of public and private rights and interests in case of requisition» has described civil protection and methods of defence of public and private rights and interests in case of requisition of property, as well as elucidated the specifics of protection and defence of public and private rights and interests in case of requisition of certain types of property.

Civil law protection of rights in the field of requisition is achieved primarily with the help of a clear, detailed, unambiguous in content and accessible for interpretation and application legislative regulation of such issues as: grounds and procedure for forced alienation of property; the list of authorities authorized to carry out requisition; conducting an assessment of property that is the subject to compulsory alienation; options for compensation for damage caused to a person whose property is forcibly expropriated in favour of the state. Also, given that the construction of the requisition contains an element of state coercion, the methods of protection that are subject to potential use in the event of a violation of a subjective right or interest are usually jurisdictional, that is, those that involve an appeal to a competent authority, primarily – judicial.

Considering the fact that the construction of the requisition contains an element of state coercion, the methods of defence that are subject to potential use in the event of a violation of a subjective right or interest are, as a rule, jurisdictional, that is, those that involve an appeal to a competent authority, primarily a court.

The scientific novelty of the dissertation consists, in particular, in the fact that for the first time: the conclusion that the list of bodies authorized to make decisions on the requisition of foreign investments should be determined by law, and not by decisions of the Cabinet of Ministers of Ukraine has been made; a comparison has been made and the differences between the concepts of transfer

for the needs of the state, forced alienation and seizure of property under the conditions of the legal regime of martial law or state of emergency have been made; with the aim of applying a single categorical-conceptual apparatus, it has been proposed to make changes in Part 1 of Art. 353 of the Civil code of Ukraine by replacing the wording «under other extraordinary circumstances» with «under other dangerous events that led (may lead) to the occurrence of emergency situations (circumstances)»; it was concluded that the provisions of the Laws of Ukraine «On the transfer, forced alienation or seizure of property under the legal regime of martial law or state of emergency» and «On the legal regime of martial law», which establish the list of bodies authorized to make decisions on the forced alienation of property under the conditions of martial law, should be unified. Legal norms that determine the range of bodies authorized to make decisions on depriving a person of the right to property should be prescribed with the maximum possible unambiguity and not be contradictory; the concept of the need to ensure the principle of full compensation for damage in cases of requisition, in particular in the part of compensation for lost profits, has been substantiated. In this way, by compensating the person whose property right has been forcibly terminated, the damages caused by this action in full, it is possible to restore the disturbed balance of private and public legal interests.

It has been also improved in the dissertation: the conclusion according to which the legal regulation of confiscation at the level of the Civil code of Ukraine in the future should be limited exclusively to the indication that it is the basis for the termination of the right of ownership and the current wording of Art. 354 of the Civil code of Ukraine, because the mechanisms and prerequisites for the application of confiscation are exclusively public-legal; a position regarding the need to adopt a normative legal act that would ensure comprehensive regulation of the institution of requisition (both its varieties), the grounds and procedure for its implementation, create conditions for proper protection of the rights and legitimate interests of owners whose property is forcibly expropriated, and improve the quality situation Ukrainian law; the

conclusion according to which, even in case of requisition of property for its destruction, the right of ownership not only ceases from the previous owner, but also arises from the state (although not for a long period of time); a point of view on the need to implement a unified procedure for the forced alienation of property in the combat zone and to grant the relevant powers only to the military command; the position according to which requisition, given the presence of an element of state coercion in it and the absence of a person's will to terminate ownership of property belonging to him, cannot be considered a deed.

In addition, further justification have acquired: the point of view that requisition is one way or another connected with the termination of the right of ownership, which is a property right and a classic civil law institution and generates primarily civil law consequences; the approach according to which requisition can be the basis for terminating the ownership right to land plots; statement about the possibility of forced alienation of animals under martial law for the needs of the state. At the same time, with regard to animals that, taking into account the current legislation of Ukraine, cannot be the subject of civil turnover, such animals are not subject to requisition, but to removal from the possession of the relevant persons.

The research results will be able to be used: in research work (during further research in the field of legal regulation of requisitioning in Ukraine); in law-making activities (in the process of improving the civil legislation of Ukraine and legislation in the sphere of requisition regulation in Ukraine); in law enforcement activities (when resolving legal disputes related to the forced alienation of property of individuals and legal entities); in educational and methodological work (when studying the academic disciplines «Civil Law of Ukraine», as well as relevant special courses; when preparing textbooks and teaching aids, methodological recommendations and other educational and methodological materials).

Keywords: ownership, emergence of ownership, termination of ownership, basis, property, real estate, requisition, confiscation, expropriation, nationalization, protection, defence, rights and interests.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧКИ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації:

1. Чаплик І. Д. Деякі питання правового регулювання реквізиції в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2022. Вип. 70. С. 214–218. URL : <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/257556/254384> (DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.32>).

2. Чаплик І. Д. Проблеми правового регулювання реквізиції рухомих речей за законодавством України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2022. Вип. 73. Ч. 1. С. 112–117. URL : <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/268531/264127> (DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.19>).

3. Chaplyk I. D. Civil-legal regulation of the procedure of requisition in the case of natural disasters, accidents, epidemics, epizootics and other extraordinary circumstances in Ukraine. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України.* 2023. № 61. С. 2.18-2.30. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/apiclu/article/view/6626/6863> (DOI: <https://doi.org/10.15330/apiclu.61.2.18-2.30>).

Наукові публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Чаплик І. Д. Поняття реквізиції як способу припинення права власності. *Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні* : зб. тез доповідей учасників науково-практичного семінару (11 листопада 2021 року) / за заг. ред. М. С. Долинської, І. В. Красницького, Ю. М. Юркевича. Львів : ЛьвДУВС, 2021. 228 с. С. 137–139.

5. Чаплик І. Ознаки реквізиції за цивільним законодавством України. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні: матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Львів, 10 грудня 2021 р.) / за заг. ред. І. В. Красницького. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 404 с. С. 384–387.

6. Чаплик І. Д. Окремі питання правового регулювання примусового припинення права власності. *Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу* : зб. тез доповідей III Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 60-річчю Хмельницького національного університету, 17 квітня 2022 р. Хмельницький : ХНУ, 2022. 271 с. С. 246-249.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	16
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА РЕКВІЗИЦІЇ ЯК ПІДСТАВИ ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ.....	25
1.1. Генеза та джерела правового регулювання реквізиції в Україні.....	25
1.2. Поняття та правова природа реквізиції в Україні.....	38
1.3. Реквізиція і суміжні підстави припинення права власності.....	48
<i>Висновки до Розділу 1.....</i>	64
РОЗДІЛ 2. ПОРЯДОК РЕКВІЗИЦІЇ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	69
2.1. Порядок реквізиції у разі стихійних лих, аварій, епідемій, епізоотій та за інших надзвичайних обставин.....	69
2.2. Реквізиція в умовах воєнного та надзвичайного стану.....	84
<i>Висновки до Розділу 2.....</i>	97
РОЗДІЛ 3. ОХОРОНА ТА ЗАХИСТ ПУБЛІЧНИХ І ПРИВАТНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ У РАЗІ РЕКВІЗИЦІЇ.....	102
3.1. Цивільно-правова охорона та способи захисту публічних і приватних прав та інтересів у разі реквізиції майна.....	102
3.2. Особливості охорони та захисту публічних і приватних прав та інтересів у разі реквізиції окремих видів майна.....	119
<i>Висновки до Розділу 3.....</i>	136
ВИСНОВКИ.....	140
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	152
ДОДАТКИ.....	182

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Верховний Суд	ВС
Господарський кодекс України	ГК України
Європейська конвенція з прав людини	ЄКПЛ
Європейський Союз	ЄС
Європейський суд з прав людини	ЄСПЛ
Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо оптимізації деяких питань примусового відчуження та вилучення майна в умовах правового режиму воєнного стану»	Закон № 2561-IX
Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану»	Закон № 4765-VI
Закон України «Про правовий режим воєнного стану»	Закон № 389-VIII
Земельний кодекс України	ЗК України
Кодекс цивільного захисту України	КЦЗ України
Рада національної безпеки і оборони України	РНБО України
Цивільний кодекс України	ЦК України

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У сучасних умовах розвитку економічних відносин в Україні та в умовах, коли наша держава обороняється від зовнішнього агресора, повинні бути задіяні всі правові інструменти, які б допомогли забезпечити як рівень соціальних гарантій, однією з яких є принцип непорушності права власності, так і суспільних і публічних інтересів. До вирішення подібних питань необхідно підходити із максимально деталізованою та вивіреною законодавчою базою і з чітко прописаними механізмами, яких по суті немає, а ті, що є, мають фрагментарний характер.

Однією із найменш урегульованих сфер приватних і публічних відносин є питання про реквізицію. Чинне законодавство у ст. 353 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) передбачає можливість реквізиції (примусового відчуження майна) у разі стихійних лих, аварій, епідемій, епізоотій, за інших надзвичайних обставин. Також передбачено можливість примусового відчуження майна з наступним відшкодуванням його вартості в умовах воєнного та надзвичайного стану, чому присвячено спеціальний закон.

Водночас у юридичній літературі та у практиці застосування досі не вироблено єдиного підходу з приводу низки питань, зокрема: співвідношення термінів «примусове вилучення» та «примусове відчуження», можливості та процедури прийняття рішення про реквізицію в умовах антитерористичної операції чи операції об'єднаних сил без оголошення воєнного стану, доцільності забезпечення механізму судового оскарження рішень про реквізиції на етапі їх прийняття, підвідомчості таких справ, допустимості вжиття заходів до забезпечення позову і т. д.

Реквізиція має служити суспільним інтересам, відбувається за допомогою державного примусу, але неминуче зачіпає приватні інтереси. Врешті, у кожній галузі приватного права є публічно-правові норми, які покликані захищати державні інтереси. Реквізиція певною мірою є індикатором рівня захищеності не тільки держави, але й майнових прав та інтересів окремих фізичних і юридичних осіб.

Дослідженню вказаної проблематики присвячували свої праці багато вчених, серед яких: У. Б. Андрусів, Д. М. Білецький, В. І. Борисова, В. А. Васильєва, М. З. Вовк, А. М. Горяйнов, А. Б. Гриняк, Н. І. Грущинська, О. В. Дзера, А. С. Довгерт, М. М. Дякович, О. С. Заяць, О. В. Ільків, В. М. Коссак, О. О. Кот, В. І. Крат, Р. В. Крупник, Н. С. Кузнєцова, Р. А. Майданик, Х. В. Майкут, Н. Б. Москалюк, І. С. Лукасевич-Крутник, К. Г. Некіт, З. В. Ромовська, І. В. Спасибо-Фатєєва, Р. О. Стефанчук, В. І. Цікало, Я. М. Шевченко, Ю. М. Юркевич, О. С. Яворська, І. Є. Якубівський, Г. Б. Яновицька та інші. Однак комплексного теоретичного аналізу проблем цивільно-правового регулювання реквізиції в Україні на дисертаційному рівні проведено не було, що підтверджує актуальність такого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційної роботи відповідає Національній стратегії у сфері прав людини, затвердженій Указом Президента України від 24.03.2021 № 119/2021, Постанові Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Про стан та законодавче забезпечення розвитку науки та науково-технічної сфери держави» від 11.02.2015 року № 182-VIII, а також темі науково-дослідних робіт Львівського державного університету внутрішніх справ на 2020–2023 роки «Проблеми правового регулювання приватних відносин в умовах гармонізації законодавства України з правом Європейського Союзу» (далі – ЄС) (номер державної реєстрації: 0120U102681). Тема дисертаційної роботи затверджена Вченою

Радою Львівського державного університету внутрішніх справ (Протокол № 2 від 29.09.2021 року).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є вироблення пропозицій щодо удосконалення цивільно-правового регулювання реквізиції в Україні у контексті гармонізації законодавства України з правом ЄС.

Для досягнення визначеної мети поставлено такі **завдання:**

- дослідити генезу та джерела правового регулювання реквізиції в Україні;
- проаналізувати поняття та правову природу реквізиції в Україні;
- охарактеризувати реквізицію і суміжні підстави припинення права власності;
- проаналізувати порядок реквізиції у разі стихійних лих, аварій, епідемій, епізоотій та за інших надзвичайних обставин;
- здійснити характеристику реквізиції в умовах воєнного та надзвичайного стану;
- дослідити цивільно-правову охорону та способи захисту публічних і приватних прав та інтересів у разі реквізиції майна;
- проаналізувати особливості охорони та захисту публічних і приватних прав та інтересів у разі реквізиції окремих видів майна;
- розробити науково-обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення цивільного законодавства України про реквізицію.

Об'єктом дослідження є суспільні правовідносини, що виникають у сфері цивільно-правового регулювання реквізиції в Україні.

Предмет дослідження становить цивільно-правове регулювання реквізиції в Україні.

Методологічна основа проведеного дослідження. У процесі дослідження відповідно до поставленої мети та завдань було використано як загальнонаукові, так і спеціальні методи пізнання правових явищ. Методологічною основою дисертації послуговували загальнотеоретичні

дослідження суспільних відносин, пов'язаних із реквізицією майна. Зокрема, у роботі використано такі методи, як: 1) історичний метод, який допоміг розглянути генезу та джерела правового регулювання реквізиції в її історичному розвитку; 2) діалектичний метод, який надав змогу вивчати явища реквізиції у розвитку та зв'язку із суспільною практикою; 3) метод порівняльно-правового дослідження законодавства України та зарубіжних країн, що забезпечує цивільно-правове регулювання реквізиції; 4) логіко-юридичний метод, який дозволив з'ясувати поняття реквізиції, дослідити джерела сучасного регулювання; 5) метод правового моделювання, що був застосований з метою вироблення рекомендацій та пропозицій задля удосконалення законодавства України про реквізицію; 6) метод структурно-функціонального аналізу, який надав можливість класифікувати реквізицію за підставами та визначити порядок здійснення кожного з видів; 7) метод контент-аналізу та вторинного дослідження інформації, що був використаний при вивченні прикладів із правозастосовної практики. При цьому, проведене дослідження ґрунтувалося на системному підході та поєднанні різних методів правового дослідження.

Нормативно-правову базу дослідження склали приписи ЦК України, інших нормативно-правових актів України, а також норми законодавства іноземних країн.

Емпіричною базою дослідження є матеріали судової та іншої правозастосовної практики, пов'язані із застосуванням реквізиції в Україні, а також рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що дисертація є комплексним науково-теоретичним дослідженням цивільно-правового регулювання реквізиції в Україні в умовах євроінтеграційних процесів, на основі якого зроблено пропозиції та висловлено рекомендації з метою удосконалення правового регулювання у цій галузі суспільних відносин. На основі виконаного аналізу авторка

сформулювала такі наукові положення, що містять елементи наукової новизни:

вперше:

1) обґрунтовано висновок, що перелік органів, які вправі приймати рішення про реквізицію іноземних інвестицій має бути визначений законом, а не рішеннями Кабінету Міністрів України;

2) проведено порівняння та виокремлено відмінності між поняттями передача для потреб держави, примусове відчуження та вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану;

3) з метою застосування єдиного категорійного-понятійного апарату запропоновано внести зміни у ч. 1 ст. 353 ЦК України шляхом заміни формулювання «за інших надзвичайних обставин» на «за інших небезпечних подій, які призвели (можуть призвести) до виникнення надзвичайних ситуацій (обставин)»;

4) зроблено висновок, що приписи Законів України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» (далі – Закон №4765-VI) та «Про правовий режим воєнного стану» (далі – Закон №389-VIII), якими встановлено перелік органів, уповноважених приймати рішення про примусове відчуження майна в умовах воєнного стану, доцільно уніфікувати. Правові норми, які визначають коло органів, уповноважених приймати рішення про позбавлення особи права власності, повинні бути прописані із максимально можливою однозначністю та не бути суперечливими;

5) обґрунтовано концепцію щодо необхідності забезпечення принципу повного відшкодування шкоди у випадках реквізиції, зокрема у частині відшкодування упущеної вигоди. Саме таким способом, відшкодувавши особі, право власності якої примусово припинено, завдані цією дією збитки у повному обсязі, можна відновити порушений баланс приватно- та публічно-правового інтересів;

удосконалено:

б) висновок, відповідно до якого правове регулювання конфіскації на рівні ЦК України надалі повинно обмежуватися винятково вказівкою, що вона є підставою припинення права власності та чинною редакцією ст. 354 ЦК України, адже механізми та передумови застосування конфіскації є винятково публічно-правовими;

7) позиція щодо необхідності прийняття нормативно-правового акту, який би забезпечував комплексне врегулювання інституту реквізиції (обох її різновидів), підстав і порядку її проведення, створив умови для належної охорони прав та законних інтересів власників, майно яких примусово відчужується, та покращив би ситуацію із якістю українського закону;

8) висновок, відповідно до якого, навіть у разі реквізиції майна задля його знищення, право власності не лише припиняється у попереднього власника, але й виникає у держави (хоча й не на тривалий проміжок часу);

9) позиція про необхідність впровадження єдиного порядку примусового відчуження майна в зоні бойових дій та наділення відповідними повноваженнями лише військового командування;

10) позицію, відповідно до якої реквізицію, з огляду на присутність у ній елементу державного примусу та відсутність волевиявлення особи на припинення права власності на належне їй майно, не можна вважати правочином;

набули подальшого обґрунтування:

11) думка, що реквізиція так чи інакше є пов'язаною із припиненням права власності, яке є речовим правом і класичним цивільно-правовим інститутом та породжує перш за все цивільно-правові наслідки;

12) підхід, відповідно до якого реквізиція може бути підставою припинення права власності і на земельні ділянки;

13) твердження про можливість примусового відчуження тварин в умовах воєнного стану для потреб держави. При цьому щодо тварин, які з урахуванням чинного законодавства України не можуть бути предметом

цивільного обороту, то такі підлягають не реквізиції, а вилученню із володіння відповідних осіб.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання розроблених пропозицій та висновків:

– у науково-дослідній роботі: під час проведення подальших наукових досліджень у сфері правового регулювання реквізиції в Україні;

– у правотворчій діяльності: в процесі удосконалення цивільного законодавства України та законодавства у сфері регулювання реквізиції в Україні;

– у правозастосовній діяльності: при вирішенні судових спорів, пов'язаних із здійсненням примусового відчуження майна фізичних і юридичних осіб;

– у навчально-методичній роботі: при вивченні навчальних дисциплін «Цивільне право України», а також відповідних спецкурсів; при підготовці підручників та навчальних посібників, методичних рекомендацій та інших навчально-методичних матеріалів.

Особистий внесок здобувачки. Усі сформульовані у дисертації висновки та положення ґрунтуються на особистих дослідженнях авторки.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорено на таких науково-практичних заходах: III Всеукраїнській науковій конференції, присвяченій 60-річчю Хмельницького національного університету «Гармонізація законодавства України з правом ЄС» (м. Хмельницький, 17 квітня 2022 р.), V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні» (м. Львів, 10 грудня 2021 р.), науково-практичному семінарі «Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні» (м. Львів, 11 листопада 2021 р.).

Результати дисертаційного дослідження впроваджено в освітній процес Львівського державного університету внутрішніх справ (Акт впровадження № 24 від «24» квітня 2023 р.), а також можуть бути

враховані під час здійснення повноважень Львівського окружного адміністративного суду (Акт впровадження б/н).

Публікації. Основні висновки та положення дисертаційної роботи відображено у шести публікаціях, з яких: три – у виданнях, що включені до переліку наукових фахових видань, затверджених МОН України (категорія «Б») та три – у збірниках тез доповідей на науково-практичних заходах.

Структура дисертації. Структура дисертаційної роботи обумовлена метою, та завданнями дослідження. Робота складається із анотації, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, які охоплюють сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 187 сторінок, з котрих список використаних джерел з 222 найменувань на 30 сторінках та додатки на 6 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА РЕКВІЗИЦІЇ ЯК ПІДСТАВИ ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

1.1. Генеза та джерела правового регулювання реквізиції в Україні

Реквізиція як підстава припинення права власності у приватному праві відома давно. Так, у римському приватному праві усі способи набуття права власності поділялися на первинні і похідні. При цьому серед первинних називали такі способи набуття, за яких право власності виникало вперше або проти волі колишніх власників, зокрема, реквізицію [72, с. 125]. Однак варто враховувати, що, як вказує К. Г. Некіт, на перших етапах формування права приватної власності, вона не характеризувалася тим ступенем свободи, який їй став властивим пізніше та залишається до сьогодні [70].

Як зазначають у наукових джерелах, мета набуття права державної власності за наслідками реквізиції полягає лише у забезпеченні суспільних інтересів, а саме: відверненні епізоотій, епідемій, аварій, в умовах надзвичайного чи воєнного стану. Здебільшого майно, що стало державною власністю, знищується, а те, що залишилося, у випадках завершення особливого стану, може бути повернуте попередньому власнику. Внаслідок цього реквізоване майно насправді не здійснює економічного ефекту [64, с. 94].

Досліджуючи генезу правового регулювання реквізиції в Україні, варто зауважити, що питання реквізиції було урегульовано на території нашої держави у XX сторіччі ще до відновлення незалежності. Зокрема, у ст. 141 ЦК УРСР було визначено, що вилучення державного майна у власника в державних або громадських інтересах з виплатою йому вартості майна (реквізиція), а також безоплатне вилучення державного майна як санкції за правопорушення (конфіскація) допускаються винятково у

випадках і в порядку, встановлених законодавством Союзу РСР і Української РСР [193]. Відповідна стаття була вилучена з цього кодексу у зв'язку із прийняттям Закону України «Про власність», ч. 3 ст. 55 якого своєю чергою було вказано, що за обставин надзвичайного характеру: у випадках епізоотій, епідемій, аварій, стихійного лиха майно в інтересах суспільства за рішенням органів державної влади може бути вилучено (реквізовано) у власника в порядку і на умовах, встановлених законодавчими актами України з виплатою йому вартості майна в обсязі, передбаченому цим законом [96].

Також 17.07.1986 року було прийнято постанову Ради Міністрів УРСР «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких рішень Уряду Української РСР з питань охорони здоров'я», якою, зокрема, скасовано Постанову Раднаркому УРСР від 30.11.1920 року «Про заборону реквізиції палива, що йде для лікувальних установ» [92]. При цьому, відповідно до ч. 2 ст. 33 Закон СРСР «Про власність» № 1305-1 від 06.03.1990 року (закон не застосовується на території України згідно із Законом України «Про декларування законодавства України» № 2215-IX від 21.04.2022 року [100]) (після відновлення незалежності України на території України, на наше переконання, цей акт не діяв, враховуючи засади, встановлені Постановою Верховної Ради України № 1545-XII від 12.09.1991 року [128]), вилучення у власника майна державою дозволяється тільки при зверненні стягнення на це майно за зобов'язаннями власника у випадках і порядку, передбачених законодавчими актами Союзу РСР, союзних і автономних республік, а також у порядку реквізиції і конфіскації. Зокрема, у випадках стихійного лиха, аварій, епідемій, епізоотій та за інших обставин, що мають надзвичайний характер, майно в інтересах суспільства за рішенням органів державної влади може бути вилучено у власника в порядку і на умовах, встановлених законодавчими актами Союзу РСР, союзних і автономних республік, з виплатою йому вартості майна (реквізиція) [95].

Як зазначає Р. О. Стефанчук, однією з найбільших проблем правотворчої діяльності є забезпечення зворотного зв'язку через канали оцінювання ефективності використання чи застосування нормативно-правових актів, особливо на вищих рівнях законодавства [87, с. 5]. Позаяк, початковий період після відновлення Україною незалежності питання реквізиції (зокрема, неможливості її застосування) було найбільш повною мірою регламентовано в інвестиційному законодавстві, торговельному мореплавстві та міжнародно-правових документах.

Так, відповідно до ст. 3 Закону України № 1540а-ХІІ «Про захист іноземних інвестицій на Україні» від 10.09.1991 року, іноземні інвестиції не має права реквізувати держава за винятком випадків епізоотій, епідемій, аварій, стихійного лиха. Іноземні інвестиції підлягають реквізиції за рішенням Кабінету Міністрів України, а компенсація, що виплачується в цих випадках іноземному інвестору, повинна бути ефективною та адекватною [117]. Цей Закон є чинним, а його приписи у цій частині є суперечливими з приписами Закону України «Про режим іноземного інвестування» та Господарського кодексу України (далі – ГК України) (принагідно варто погодитися, що обґрунтування доцільності прийняття ГК України французьким чи німецьким досвідом не можна визнати коректним, а концептуальний підхід до ГК, як до спеціального акту не відповідає його змісту, оскільки він не має достатнього ступеня деталізації, щоб регулювати конкретні правовідносини [50, с. 317]).

Своєю чергою 18.09.1991 року було прийнято Закон України «Про інвестиційну діяльність». Так, відповідно до ч. 2 ст. 19 Закону України «Про інвестиційну діяльність», інвестиції не можуть бути безоплатно націоналізовані, реквізованими чи піддаватися заходам із тотожними наслідками. При цьому такі заходи можуть бути застосовані винятково на основі законодавчих актів з повним відшкодуванням збитків, порядок якого має бути визначений у цих законах [119].

У подальшому, 13.03.1992 року було прийнято Закон України № 2198-ХІІ «Про іноземні інвестиції», який набрав чинності 31.03.1992 року [120]. Відповідно до ст. 10 названого нормативно-правового акта було заборонено націоналізувати іноземні інвестиції, а також передбачено неможливість їхньої реквізиції, за винятком рятувальних заходів у час аварій, стихійних лих, епізоотій та епідемій за рішенням органів, наділених таким правом Кабінетом Міністрів України. Цей закон було скасовано 25.02.2000 року на підставі Закону України «Про усунення дискримінації в оподаткуванні суб'єктів господарювання з використанням майна та коштів вітчизняного походження» [138]. Позаяк у подальшому такі правила були передбачені у ст. 9 чинного Закону України «Про режим іноземного інвестування» [133]. При цьому, у ч. 4 ст. 397 ГК України більш влучно передбачено, що зазначена реквізиція може бути здійснена лише на підставі рішення органів, уповноважених на це Кабінетом Міністрів України, і в порядку, встановленому законом [8].

Незважаючи на це, як видається, у контексті порівнянь приписів Закону України «Про інвестиційну діяльність» та Закону України «Про режим іноземного інвестування», норми останнього є доволі дискусійними. Зокрема, Конституцією України встановлено, що примусове відчуження об'єктів права приватної власності можливе в порядку і на умовах, визначених законом. Тому, на наше переконання, перелік органів, які вправі приймати рішення про реквізицію, має бути визначений законом, а не рішеннями Кабінету Міністрів України. У зв'язку з цим, ст. 9 Закону України «Про режим іноземного інвестування» доцільно викласти в такій редакції: «Іноземні інвестиції в Україні не підлягають націоналізації. Державні органи не мають права реквізувати іноземні інвестиції, за винятком випадків здійснення рятувальних заходів у разі стихійного лиха, аварій, епідемій, епізоотій та інших випадків, визначених законодавчими актами України. Зазначена реквізиція може бути проведена в порядку та на підставі рішень органів, уповноважених на це законами України. Умови

компенсації реквізованих інвестицій можуть бути оскаржені в судовому порядку відповідно до ст. 26 цього Закону з урахуванням особливостей та обмежень, визначених законодавством України».

Натомість відповідно до ст. 68 Кодексу торговельного мореплавства України, якщо усі життєві припаси, у тому числі незнижуваний запас продовольства, вичерпані, з метою загального розподілу капітан судна має право провести реквізицію необхідної кількості продовольства, що є в розпорядженні осіб, які перебувають на судні, і реквізицію вантажу, що перебуває на судні і який може бути використаний для харчування. Про реквізицію складається акт. При цьому, вартість реквізованого продовольства та вантажу відшкодовується судовласником [29].

Позаяк, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України № 1220 від 03.08.1998 року уже було передбачено розроблення проєктів нових законів про конфіскацію, реквізицію та оплатне вилучення коштів і майна юридичних та фізичних осіб [136]. Подібне було визначено і відповідно до Постанови Верховної Ради України «Про Державну програму розвитку законодавства України до 2002 року» [101]. Відповідні спеціальні закони прийнято у 2009 році (про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності) та у 2012 році (стосується безпосередньо реквізиції).

З приводу міжнародних правових документів, необхідно зазначити, що поняття «реквізиції» зустрічаємо, зокрема, в таких:

– відповідно до ст. 52 IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додатку до неї. Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907 року (для України набрала чинності 24.08.1991 року), реквізиції у негрошовій формі та у формі послуг не вимагаються від місцевої влади та жителів, за винятком як для потреб окупаційної армії. Позаяк такі мають відповідати засаді пропорційності ресурсам держави задля того, щоб не накладати на населення зобов'язання брати участь у

військових діях проти своєї держави. При цьому реквізиції можуть вимагатися винятково на підставі рішення командира окупованої місцевості [31]. Врешті, навіть за цивільним законодавством, яке діяло на території української Галичини, раніше передбачалося, що, згідно з міжнародним правом, відібрані у ворога трофеї не є безгосподарними речами; взагалі як правова компенсація належать вони державі або тим особам, яким їх передано згідно з наказом командира або каперськими листами [191, с. 94] (водночас проблеми права власності були предметом дослідження багатьох науковців, серед яких і відомий цивіліст С. Дністрянський [16, с. 110–119]);

– відповідно до ст. 55 Конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 року (набрала чинності для України 03.01.1955 року) передбачено можливість окупаційної держави реквізувати харчові чи інші припаси, медичні матеріали винятково для потреб окупаційних сил та співробітників адміністрації і тільки враховуючи потреби цивільного населення [32];

– відповідно до ст. 14 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12.08.1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 08.06.1977 року (від імені України підписано 12.12.1977 року, а набув чинності для України 25.07.1990 року), окупаюча держава не має права реквізувати цивільні медичні формування, їхні матеріали та обладнання або змушувати їх персонал працювати, доки відповідні ресурси потрібні для забезпечення належного медичного обслуговування цивільного населення та для постійного догляду за пораненими та хворими, які вже лікуються. Крім цього, встановлено, що реквізиція може тривати тільки доти, доки існує відповідна необхідність. Також у ч. 4 ст. 63 цього Додаткового протоколу передбачено, що окупаюча держава не може змінювати пряме призначення будівель чи матеріальних частин, що належать або використовується організаціями цивільної оборони, або реквізувати їх, якщо така зміна призначення чи

реквізиція завдає шкоди цивільному населенню. Окупаюча держава не може реквізувати складські приміщення, призначені для використання цивільним населенням або потрібні йому [15];

– відповідно до ст. 34 Конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях (ратифіковано 03.07.1954 року; набрала чинність для України 03.01.1955 року), право реквізиції, яке визнане за тими, хто воює, за законами та звичаями війни, не реалізовується, за винятком випадків нагальної необхідності, і тільки після того, як буде забезпечено добробут хворих і поранених [33];

– відповідно до ст. 26 Заключного акту дипломатичної конференції щодо Протоколу, яким внесено зміни та доповнення до Міжнародної конвенції щодо співробітництва у галузі безпеки аеронавігації «Євроконтроль», укладеної 13.12.1960 року, від 12.02.1981 року (ратифіковано Україною 26.11.2003 року; набрання чинності для України відбулося 01.05.2004 року), майно й активи організації не підлягають будь-якій реквізиції, експропріації чи конфіскації [22];

– відповідно до ст. 25, 34 Конвенції про спеціальні місії від 08.12.1969 року (Україна приєдналася 14.07.1993 року; набрала чинність для України – 26.09.1993 року), фактично встановлено імунітет спеціальної місії, предметів їх обстановки, іншого майна, а також представників посилаючої держави в спеціальній місії та її дипломатичного персоналу, зокрема, від реквізиції [34];

– відповідно до ст. 12 Консульської конвенції між Україною і Республікою Польщею від 08.09.1991 року (ратифіковано 14.07.1993 року), будь-яке майно консульських установ не підлягає ніякій формі реквізиції [36];

– відповідно до Угоди між Урядом України та Організацією Об'єднаних Націй про заснування Представництва Організації Об'єднаних Націй від 06.10.1992 року, майно та активи представництва ООН в Україні

не можуть бути піддані обшуку, реквізиції, експропріації, конфіскації тощо [173];

– про наслідки реквізиції згадано в: Угоді між Урядом України та Урядом Чеської Республіки про сприяння та взаємний захист інвестицій від 17.03.1994 року (ратифіковано 20.10.1995 року) [178], Угоді між Урядом України та Урядом Литовської Республіки про сприяння та взаємний захист інвестицій від 08.02.1994 року (ратифіковано 08.02.1995 року) [176], Угоді між Урядом України та Урядом Республіки Грузія про заохочення та взаємний захист інвестицій від 09.01.1995 року (ратифіковано 02.06.1995 року) [177], Угоді між Урядом України та Урядом Королівства Швеція про сприяння та взаємний захист інвестицій від 15.08.1995 року (ратифіковано 25.12.1996 року) [175], Угоді між Урядом України та Урядом Грецької Республіки про сприяння та взаємний захист інвестицій від 01.09.1994 року (ратифіковано 15.11.1996 року) [174] та багатьох інших. При цьому у перелічених правових документах визначено неможливість націоналізації, експропріації інвестицій чи піддавання їх заходам з еквівалентним ефектом, за винятком необхідності для суспільних цілей;

– відповідно до ст. 4 Угоди між Кабінетом Міністрів України та Організацією Економічного Співробітництва та Розвитку щодо привілеїв, імунітетів та пільг, наданих Організації (ратифіковано 07.07.1999 року), майно організації на підлягає обшуку, реквізиції, конфіскації, експропріації або будь-якій іншій формі втручання з боку адміністративних, судових або правничих органів [172].

Станом на сьогодні нормативно-правове регулювання реквізиції в Україні забезпечують Конституція України [35], ЦК України [192], Кодекс цивільного захисту України (далі – КЦЗ України) [30], Закон України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» № 2658-III від 12.07.2001 року [126], Закон України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12.05.2015 року (далі також – Закон № 389-VIII) [129], Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану»

№ 1550-III від 16.03.2000 року [130], Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» № 4765-VI від 17.05.2012 року (далі також – Закон № 4765-VI) [127], постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» № 998 від 31.10.2012 року [13] тощо. Правові наслідки реквізиції в окремих випадках визначено також деякими іншими нормативно-правовими актами України. Наприклад, Законом України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» № 4452-VI від 23.02.2012 року передбачено, що Фонд має право прийняти рішення про продовження строку подання документів для внесення запису про припинення банку до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань на час, необхідний для повного здійснення реквізиції внаслідок воєнних дій, збройних конфліктів, громадських заворушень або інших подібних дій [135]; Закон України «Про торгово-промислові палати в Україні» № 671/97-ВР від 02.12.1997 року експропріацію, примусове вилучення та реквізицію трактує як форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) [137]; постанова Кабінету Міністрів України № 358 від 06.04.2011 року «Про затвердження Порядку і правил обов'язкового страхування предмета іпотеки від ризиків випадкового знищення, випадкового пошкодження або псування» передбачала неможливість відшкодування збитків, котрі виникли у зв'язку з реквізицією [114].

Варто згадати, що в 2005 році в Україні реквізиція застосовувалася у вигляді виплати компенсації юридичним і фізичним особам за птицю, вилучену у зв'язку з виявленням в Автономній Республіці Крим випадків захворювання на пташиний грип (розпорядження Кабінету Міністрів України «Про виділення коштів для виплати компенсації за птицю, вилучену у зв'язку з виявленням в Автономній Республіці Крим випадків захворювання на пташиний грип, та проведення профілактичних заходів»

№ 492-р від 03.12.2005 року). Реквізиція масово застосовувалася також під час Чорнобильської катастрофи, коли виникла необхідність масового переселення громадян із постраждалих регіонів, вилучення зараженої худоби тощо [56, с. 28].

Також, потрібно зважати на Закон України № 1207-VII від 15.04.2014 року «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [105].

Натомість, що стосується російської федерації, в Україні прийнято Закон України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів». Зокрема, примусове вилучення в Україні об'єктів права власності російської федерації та її резидентів – це примусове вилучення об'єктів права власності російської федерації та об'єктів права власності її резидентів з мотивів суспільної необхідності (включаючи випадки, за яких це настійно вимагається військовою необхідністю) на користь держави Україна на підставі і в порядку, встановлених законом. Резидентами у цьому законі визначено юридичні особи (їх філії, представництва), що здійснюють свою діяльність відповідно до законодавства України на території України, засновником (учасником, акціонером) або бенефіціаром яких прямо чи опосередковано є російська федерація чи юридичні особи, засновником (учасником, акціонером) або бенефіціаром яких є російська федерація та/або у яких російська федерація прямо або опосередковано має частку у статутному (складеному) капіталі, акції, паї, інше членство (участь у будь-якій формі) у юридичній особі. При цьому, згідно із встановленою процедурою, не пізніше як у шестимісячний строк після скасування чи завершення воєнного стану в Україні указ Президента України, яким введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України (далі – РНБО України) про примусове вилучення в Україні об'єктів права власності російської федерації та її резидентів, підлягає затвердженню Верховною Радою України шляхом прийняття відповідного закону [125].

Отже, відповідно до ст. 353 ЦК України, у випадку епізоотії, епідемії, аварії, стихійного лиха та за інших надзвичайних обставин, з метою суспільної необхідності у власника може бути примусово відчужене майно в законодавчо встановлених порядку та підставах, за умови попереднього відшкодування його повної вартості (реквізиція). При цьому в умовах надзвичайного чи воєнного стану у власника може бути примусово відчужене майно з наступною повною компенсацією його вартості. Реквізоване майно знищується або переходить у державну власність [192]. Варто також згадати, що зміст приписів ст. 9 Закону України «Про режим іноземного інвестування» № 93/96 від 19.03.1996 року дає підстави зробити висновки, що у названому законодавчому акті під примусовим вилученням розуміється власне реквізиція майна [133]. Своєю чергою законодавчим актом, що містить легальне визначення поняття «вилучення майна», є Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 17.05.2012 року № 4765-VI [127]. У ньому під вилученням майна розуміють позбавлення державних господарських об'єднань, державних підприємств права оперативного управління або господарського відання державним майном, що визначено індивідуальними ознаками, задля передачі його для потреб держави в умовах правового режиму надзвичайного або воєнного стану.

Попри твердження окремих правників, що цивільне регулювання таких інститутів публічного права, як реквізиція і націоналізація, є помилковим, на нашу думку, реквізиція так чи інакше є пов'язаною із припиненням права власності, яке є речовим правом і класичним цивільно-правовим інститутом. Реквізиція породжує перш за все цивільно-правові наслідки. Тому, варто погодитися з Р. В. Крупником, котрий переконаний, що неправильно говорити про публічно-владний характер відносин щодо примусового вилучення майна з власності особи для суспільних потреб, реквізиції майна, а також примусове відчуження майна від особи, яка не

вправі бути його власником у зв'язку з наявністю факту припинення права власності особи поза її волею. Якщо дотримуватись такої позиції, запевняє науковець, то можна виснувати, що і в інших випадках примусового вилучення майна наявний публічний характер відносин, зокрема звернення стягнення на майно боржника за його зобов'язаннями, бо це відбувається теж поза волею особи. Водночас у наукових джерелах приватноправовий характер звернення стягнення на майно боржника не викликає сумнівів [46, с. 52]. Врешті, як слушно вказав В. Л. Яроцький, у порядку винятку іноді державний примус використовують за межами охоронних правовідносин у традиційному їх розумінні, наприклад, при реквізиції та примусовому відчуженні речей [209, с. 230].

Сьогодні ні в кого не викликає сумніву твердження про те, що лише в державі, де не тільки декларується, а й гарантується недоторканність власності, громадянину може бути забезпечено вільний розвиток особистості, добробут і спокій [51, с. 257–271, 257]. Конституцією України встановлено гарантії права власності в Україні. Відповідно кожен вправі вільно володіти, користуватися та розпоряджатися його майном у спосіб, що не суперечить чинному законодавству нашої держави. Станом на сьогодні відбувається поступове оновлення цивільного законодавства, спрямоване як на гармонізацію із правом ЄС, так і на врахування найкращих світових підходів. Не винятком у цьому процесі є інститут права власності. У зв'язку з цим вироблення дієвих механізмів регулювання як набуття, так і припинення права власності, в тому числі примусового чи добровільно-вимушеного, є актуальним завданням та потребує дослідження.

Відповідно до ст. 316 ЦК України, правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб [192]. Також, згідно з п. 9 ч. 1 ст. 346 ЦК України, право власності припиняється, зокрема, у разі реквізиції. Відтак, ст. 353 ЦК України визначено, що у випадку епізоотії, епідемії, аварії,

стихійного лиха та за інших надзвичайних обставин, з метою суспільної необхідності у власника може бути примусово відчужене майно в законодавчо встановлених порядку та підставах, за умови попереднього повернення його повної вартості (реквізиція). Водночас в умовах надзвичайного або воєнного стану майно може бути примусово відчужене у власника з наступним повним відшкодуванням його вартості. Реквізоване майно знищується або переходить у державну власність. Позаяк в судовому порядку можна оскаржити оцінку, за якою попередньому власнику відшкодовано вартість реквізованого майна. Крім того, попередній власник майна, у випадку його реквізиції, може вимагати надання йому взамін, якщо це можливо, іншого майна. Реквізоване майно, яке збереглося, після припинення надзвичайної обставини, може бути повернено в судовому порядку особі, якій воно належало. У випадку повернення особі майна право власності на нього у неї поновлюється, при цьому вона зобов'язується повернути грошові кошти або річ, одержані у зв'язку з реквізицією, з вирахуванням розумної плати за користування цим майном.

Існує також підхід, відповідно до якого реквізиція є підставою для виникнення права державної власності [189, с. 452].

Також Р. В. Крупник зауважує, що на відміну від приписів ст. 346 ЦК України, котрі до самостійних підстав припинення права власності відносять як примусове відчуження земельних ділянок та інших об'єктів нерухомого майна з мотивів суспільної необхідності, так і реквізицію, приписами ст. 140 Земельного кодексу України (далі – ЗК України) не передбачено такої підстави припинення права власності на земельну ділянку, як реквізиція і вказане може породити підстави для думок про неможливість реквізиції земельних ділянок [47, с. 161–162, 161–163].

Однак, керуючись вищевказаним, можемо виснувати, що реквізиція є способом припинення права власності на майно (у тому числі на земельні ділянки) у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії, в умовах воєнного або надзвичайного стану та за інших надзвичайних обставин з

метою суспільної необхідності та є одночасно способом виникнення винятково права державної власності. Також на основі аналізу нормативно-правових актів, вважаємо за можливе виокремити такі етапи розвитку національного законодавства України про реквізицію: 1) перший етап (з 1991 року по 1996 рік) включає період від відновлення незалежності України до прийняття її Конституції; 2) другий етап (з 1996 року по 2004 рік) охоплює період від прийняття Конституції України до набрання чинності ЦК України); 3) третій етап (з 2004 року по 2012 рік) включає період від набрання чинності ЦК України до прийняття спеціального законодавства щодо реквізиції); 4) четвертий етап (з 2012 року дотепер) охоплює період після прийняття спеціального законодавства щодо реквізиції.

1.2. Поняття та правова природа реквізиції в Україні

Право власності є головним інститутом речового права, а держава вживає заходів до його гарантування та недопущення випадків неправомірного його припинення. Відтак, вивчення правових та демократичних механізмів і підстав вилучення майна та позбавлення права власності, зокрема на засадах реквізиції, було і залишається актуальним та доцільним.

У наукових джерелах розмежовують припинення права власності на те, що залежить від волі власника та таке, що не залежить від волі власника [189]. Власне підстави, обумовлені вилученням майна чи позбавленням на нього прав в умовах різного роду надзвичайних обставин, належать до другої групи.

При припиненні права власності примус може застосовуватися за наявності різних підстав: суспільні інтереси (потреби); неналежне (безгосподарне) утримання або використання особливо цінних об'єктів; локалізація наслідків надзвичайних ситуацій (реквізиція); санкція за правопорушення (звернення стягнення на майно, конфіскація майна) тощо [7, с. 72].

У юридичній літературі реквізицію зазвичай визначають як спосіб примусового відчуження в інтересах суспільства об'єктів права приватної власності, що може застосовуватись задля усунення негативних наслідків або загроз їх настання у випадках надзвичайних подій і, як правило, на умовах компенсації [28, с. 56].

Відповідно до п. 9 ч. 1 ст. 346 ЦК України, право власності припиняється, серед іншого, у разі реквізиції, а у ст. 353 ЦК України визначено, що у випадку епізоотії, епідемії, аварії, стихійного лиха та за інших надзвичайних обставин, з метою суспільної необхідності у власника може бути примусово відчужене майно в законодавчо встановлених порядку та підставах, за умови попередньої компенсації його повної вартості (реквізиція). При цьому в умовах воєнного або надзвичайного стану у власника може бути примусово відчужене майно з наступною повною компенсацією його вартості. Реквізоване майно знищується або переходить у державну власність [192].

Як зазначають окремі науковці, мета набуття права державної власності за наслідками реквізиції полягає лише у забезпеченні суспільних інтересів, а саме: відверненні епізоотій, епідемій, аварій, в умовах надзвичайного чи воєнного стану. Внаслідок цього реквізоване майно насправді не здійснює економічного ефекту [64, с. 94].

Хоча закріплення принципу свободи договору в цивільному законодавстві у сучасних ринкових умовах породжує умови для забезпечення економічної раціональності й виправданості поведінки суб'єктів приватно-правових відносин, а також сприяє розвитку

конкуренції і, як наслідок, досягнення вагоміших результатів [204, с. 43], досліджувані випадки є прикладами правомірного втручання у право мирного володіння майном. Аналіз основних засад чинного цивільного законодавства України, безумовно, надає підстави розглядати договір як засіб правового регулювання суспільних відносин [14, с. 125]. Як вказують у наукових джерелах, договірні зобов'язання є найпоширенішим видом зобов'язань та виникають на підставі укладеного договору, їх умови визначаються як законом, так і домовленістю сторін. Водночас у сучасному світі спостерігається динамічне зростання цінності договірних зобов'язань, що зумовлює необхідність їх поглибленого вивчення [217]. Врешті, категорія договору поступово звільняється від адміністративних нашарувань і набуває природних рис, які апріорі були притаманні цій важливій цивілістичній інституції [53, с. 397–408, 403]. Варто зазначити, що ЄСПЛ мав досвід розгляду справ, де одночасно виявлялися як незаконний контроль, так і експропріація власності [218, с. 504]. Так, ЄСПЛ у справі «Ян та інші проти Німеччини» встановив, що після розпаду СРСР новостворена у 1992 році Федеративна Республіка Німеччини прийняла закон, відповідно до якого надані у 1945 році земельні ділянки в користування малозабезпеченим селянам могли бути вилучені у двох випадках: якщо вони використовувалися спадкоємцями не за цільовим призначенням або якщо вони були набуті новими володільцями незаконно і відсутність компенсації в цьому випадку не призвела до порушення вимог ст. 1 Першого протоколу до Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ). Позаяк ЄСПЛ покликався на наявність виняткових обставин [152].

Окрім цього, примусове відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності за рішенням суду урегульовано Законом України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» від 17.11.2009 року [94].

З приписів ст. 143 ЗК України вбачається, що права на земельну ділянку примусово припиняються у судовому порядку у випадку, зокрема, конфіскації [23]. На думку окремих учених, цивілістична конфіскація повинна бути збережена у національному праві і розглядатися як одна із підстав припинення основного та базового речового права – права власності (поряд із цим, у ході удосконалення національного законодавства України та євроінтеграційних процесів, необхідно додатково урегулювати на рівні спеціальних законодавчих норм процедуру реєстрації припинення права власності на нерухомість у зв'язку із конфіскацією та спеціальною конфіскацією) [222, р. 3160]. Хоча все ж варто зазначити про не зовсім коректне використання терміна «конфіскація» у ч. 3 ст. 130 ЗК України, адже така не має визнаватися наслідком визнання правочину недійсним [199, с. 248-249].

Поняття реквізиції згадано також і в міжнародних правових документах, зокрема у IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі, у якій вказано, що реквізиції у негрошовій формі та у формі послуг не вимагаються від муніципалітетів і жителів, окрім як для потреб окупаційної армії [31].

Позаяк станом на сьогодні в Україні порядок примусового відчуження та вилучення майна також визначено у Законі України № 4765-VI «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 17.05.2012 року [127]. Натомість, що стосується російської федерації, в Україні прийнято Закон України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів» [125], у якому подано процедуру примусового вилучення в Україні об'єктів права власності російської федерації та її резидентів, як і відповідні поняття в розумінні цього закону.

Одним з основних прав і свобод людини в Україні, що гарантується як Конституцією України, так і іншими актами законодавства, є право власності. Правова регламентація відповідного правового інституту на належному рівні – це запорука економічного розвитку Української держави та збереження її потенціалу. Особливої уваги питанням правового регулювання відносин власності присвячено в основному акті цивільного законодавства – ЦК України. Варто погодитися, що значення ЦК України полягає, зокрема, в тому, що він створює цивілізовані засади активного впливу держави на відносини, які становлять предмет нового цивільного законодавства, сприяючи їх зміцненню, з одного боку, і перешкоджаючи зловживанню правами та свободами учасників цих відносин – з другого [54, с. 461]. Водночас у сучасних євроінтеграційних умовах особливої значущості набуває ефективне врегулювання як підстав набуття права власності, так і його припинення, а на сьогодні назріло ще й питання реквізиції.

Велика кількість українських науковців присвятили свої дослідження як проблемам правової регламентації права власності загалом, так і реквізиції зокрема, серед яких: О. В. Дзера, О. В. Ільків, В. М. Коссак, В. І. Крат, Р. В. Крупник, Н. С. Кузнецова, Р. А. Майданик, Х. Б. Романів, З. В. Ромовська, І. В. Спасибо-Фатеева, О. С. Яворська та інші. Незважаючи на це, аналіз проблематики поняття та правової природи реквізиції майна в Україні у сучасних умовах є актуальним поряд з іншими її аспектами.

З приписів ст. 316 ЦК України вбачається, що правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб [192]. Припинення права власності, у свою чергу, є юридичним фактом, за наявності якого права та обов'язки щодо майна в однієї особи припиняються з одночасним їх виникненням або без такого в іншій особі. Право власності може припинитися як за її волею, так і без її волі. Водночас деякі науковці зауважують, що припинення права власності без волі особи найлогічнішим

назвати позбавленням права власності. Адже засади позбавлення права власності в примусовому порядку мають чітко виражений конституційний характер. Їхній розвиток, як передбачено Конституцією України, здійснюється у спеціальних законах, що є складовою вітчизняної правової регламентації «справедливого балансу» у разі примусового припинення права власності [74, с. 283-284].

Положення ст. 1 Додаткового Протоколу до Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод передбачають, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном; ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства та на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права [144]. Закріплення підвалин формування та розвитку ринкової економіки в Україні пов'язане з проведеними останнім часом правовими реформами. Не становлять виняток у цьому аспекті відносини власності. У той же час поняття власності, як і майна, у практиці ЄСПЛ має автономне значення і не обмежується речовими правами на матеріальні об'єкти і на зміст цих понять не впливає жодна класифікація у національному законодавстві країн-учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 року [74, с. 245]. У будь-якому разі, як зазначає ЄСПЛ у своєму рішенні від 13.09.2005 року у справі «Іванова проти України», виправданим є позбавлення власності тільки тоді, коли наявне *inter alia*, що воно було здійснене «в суспільних інтересах» та «відповідно до законодавчих вимог» [121]. Водночас погоджуємось, що розвиток та зміцнення інститутів правової держави та громадянського суспільства має відбуватися під гаслом всебічної охорони та захисту власності та інших речових прав на майно, формування нових підходів до правового регулювання їх тлумачення у практиці ЄСПЛ та незалежно від класифікації у національному законодавстві України [205, с. 53].

У наукових джерелах поняття способи припинення права приватної власності визначають як систему юридичних фактів, врегульованих

законодавством, що дає можливість розглядати їх у нерозривному зв'язку з іншими системами та досліджувати окремі її елементи [1, с. 4]. В. М. Коссак акцентував, що практика європейського суду підтверджує те, що забезпечення інтересів суспільства має реалізовуватись без свавільного позбавлення права власності окремих суб'єктів. Право власності потрібно розглядати як абсолютне право, яке можна припинити тільки на підставах і в порядку, передбачених законодавством [38, с. 98]. Припинення права власності в примусовому порядку має органічно узгоджуватися з фундаментальним принципом неприпустимості позбавлення права власності та забезпечувати передбачуваність і стабільність у регламентуванні цивільно-правових відносин [43, с. 299].

У цивільному праві під конфіскаційними санкціями розуміють визначені в законодавстві заходи цивільно-правового впливу, спрямовані на припинення права власності на майно, яке переходить до держави на платній чи безоплатній основі. Поняття «конфіскаційні санкції» вживається у широкому та вузькому значеннях. У широкому значенні відповідні санкції включають не тільки заходи відповідальності, а й заходи захисту (суспільних інтересів), а у вузькому – вони зводяться суто до заходів відповідальності. Не слід ототожнювати поняття «конфіскаційні санкції» з поняттям «конфіскація», оскільки остання – це тільки один із видів таких санкцій [67, с. 132].

Питання реквізиції постійно знаходиться в полі зору українських вчених. До прикладу, в наукових джерелах зверталася увага на небезпідставність пропозиції прийняти закон, який би забороняв спільне проживання з людиною хижаків (тигра, лева, рисі тощо), окремих порід бійцівських собак, а у випадку прийняття відповідного закону мала б відбутися саме їх реквізиція [159, с. 218].

Відтак, з приписів п. 9 ч. 1 ст. 346 ЦК України вбачається, що право власності припиняється, зокрема, у разі реквізиції. Положеннями ст. 353 ЦК України передбачено, що у випадку епізоотії, епідемії, аварії,

стихійного лиха та за інших надзвичайних обставин, з метою суспільної необхідності у власника може бути примусово відчужене майно в законодавчо встановлених порядку та підставах, за умови попередньої компенсації його повної вартості (реквізиція). Водночас в умовах воєнного або надзвичайного стану у власника може бути примусово відчужене майно з наступною повною компенсацією його вартості. Реквізоване майно знищується або переходить у державну власність. Позаяк в судовому порядку можна оскаржити оцінку, за якою попередньому власнику відшкодовано вартість реквізованого майна. Крім того, попередній власник майна, у випадку його реквізиції, може вимагати надання йому взамін, якщо це можливо, іншого майна. Реквізоване майно, яке збереглося, після припинення надзвичайної обставини, може бути повернено в судовому порядку особі, якій воно належало. У випадку повернення особі майна право власності на нього у неї поновлюється, при цьому вона зобов'язується повернути грошові кошти або річ, одержані у зв'язку з реквізицією, з вирахуванням розумної плати за користування цим майном. Позаяк реквізиція є способом припинення права власності на майно (у тому числі на земельні ділянки) у випадку епізоотії, епідемії, аварії, стихійного лиха, в умовах надзвичайного чи воєнного стану та за інших надзвичайних обставин з метою суспільної необхідності та є одночасно способом виникнення винятково права державної власності [200, с. 137-138].

У свою чергу Р. В. Крупник зауважує, що на відміну від положень ст. 346 ЦК України, котрі до самостійних підстав припинення права власності відносять як примусове відчуження земельних ділянок та інших об'єктів нерухомого майна з мотивів суспільної необхідності, так і реквізицію, приписами ст. 140 ЗК України не передбачено такої підстави припинення права власності на земельну ділянку, як реквізиція і вказане може породити підстави для думок про неможливість реквізиції земельних ділянок [47, с. 161-162]. Незважаючи на це, вважаємо виправданим підхід,

що підставою для припинення права власності на земельні ділянки може бути і реквізиція.

Враховуючи те, що реквізиція застосовується за надзвичайних обставин, які потребують негайного вжиття заходів, вона провадиться за рішенням органів державної влади у позасудовому (адміністративному) порядку. Адміністративний порядок реквізиції майна у власника зумовлений необхідністю швидкого реагування на надзвичайні обставини органів державної влади [121]. І. В. Спасибо-Фатєєва слушно зазначає, що при реквізиції ЦК України не висуває умови щодо оформлення правовстановлюючих документів на вилучене у власника майно [166; 169, с. 548].

Незважаючи на наявність думок щодо доцільності виключення положень про реквізицію із ЦК України, вважаємо, що навпаки на рівні кодифікованого акту реквізиція підлягає збереженню, оскільки так чи інакше пов'язана із припиненням права власності, яке є речовим правом і класичним цивільно-правовим інститутом. Погоджуємось з Р. В. Крупником, котрий переконаний, що неправильно говорити про публічно-владний характер відносин щодо примусового вилучення майна з власності особи для суспільних потреб, реквізиції майна, а також примусове відчуження майна від особи, яка не вправі бути його власником у зв'язку з наявністю факту припинення права власності особи поза її волею. Якщо дотримуватись такого підходу, запевняє науковець, то можна виснувати, що і в інших випадках примусового вилучення майна наявний публічний характер відносин, зокрема звернення стягнення на майно боржника за його зобов'язаннями, бо це відбувається теж поза волею особи. Водночас у наукових джерелах приватноправовий характер звернення стягнення на майно боржника не викликає сумнівів [46, с. 52]. Разом з тим, обґрунтованою є позиція Н. С. Кузнецової, згідно з якою відмова в ЦК України від конфіскаційних наслідків недійсності правочину логічно вписується в концепцію приватноправового методу регулювання

майнових і особистих немайнових відносин, заснованих на юридичній рівності сторін і автономії їхньої волі [49, с. 394-395].

Нині, на підставі нормативно-правових положень, можна виокремити такі ознаки реквізиції: по-перше, передумовами її застосування можуть слугувати лише ті обставини, що визначені законом; по-друге, здійснюється у встановленому законом порядку; по-третє, може застосовуватись у разі попереднього та повного відшкодування вартості реквізованого майна; по-четверте, можливість наступного відшкодування реквізованого майна у порядку винятку; по-п'яте, за наслідками застосування – виникнення права державної власності на реквізоване майно або його знищення; по-шосте, гарантованість власникові права вимоги повернення збереженого реквізованого майна за умови повернення одержаних за нього коштів; по-сьоме, забезпечення права на судовий захист інтересів власника реквізованого майна, зокрема при оцінці його вартості [197, с. 386]. Шляхом реквізиції суб'єкти права приватної власності не можуть одночасно набути майно [168]. Відсутні законодавчо закріплені критерії розмежування способів виникнення права власності на нерухоме майно на первинні (первісні) та похідні, а також не існує однозначної позиції вчених щодо такого розмежування [24, с. 124]. Проте реквізиція віднесена до первинної (первісної) підстави набуття права власності [166].

В. І. Крат слушно зазначає, що аналіз ст. 353 ЦК України дозволяє виділити, залежно від підстави проведення реквізиції, два її види: 1) реквізиція за надзвичайних обставин (ч. 1 ст. 353 ЦК України); 2) реквізиція в умовах воєнного або надзвичайного стану (ч. 2 ст. 353 ЦК України) [121].

Як підсумок, можна зробити висновок, що усі окреслені процедури за своїм призначенням опосередковують спільну мету – надання майна для державних потреб в умовах правового режиму воєнного, надзвичайного стану чи за інших надзвичайних обставин. Окрім цього, необхідно

зауважити, що правові приписи про реквізицію, яка є способом припинення права власності на майно у випадку епідемій, епізоотій, аварій, стихійного лиха, в умовах надзвичайного або воєнного стану чи за інших надзвичайних обставин з метою суспільної необхідності, вважаємо, що мають бути збережені в ЦК України, а відповідні відносини – докладно регламентовані на рівні спеціальних актів законодавства [196, с. 217].

1.3. Реквізиція і суміжні підстави припинення права власності

Питання правового регулювання підстав примусового припинення права власності на майно фізичних та юридичних осіб у цивілістичній літературі завжди були предметом пильної уваги науковців та правників. Актуалізація цієї проблематики зумовлена як необхідністю забезпечення принципів пропорційності публічних і приватних інтересів, збалансованості нормативної регламентації правовідносин, ефективності, так і спрямованістю національного законодавства на забезпечення принципу непорушності права власності, за винятками, встановленими Конституцією та законами України.

Як слушно вказують у літературі, передумовою до застосування реквізиції є прийняття адміністративного акту, що кардинально відрізняє реквізицію від інших способів припинення права власності, в яких визначальним є рішення суду [63, с. 131]. Водночас упродовж сучасної історії цивілістичного регулювання відносин, починаючи з відновлення незалежності нашої держави, зустрічаємо різні підстави примусового припинення права власності, серед яких окремо необхідно дослідити такі поняття, як експропріація, націоналізація, реприватизація, примусове вилучення, примусове відчуження, конфіскація, примусовий викуп у

зв'язку із суспільною необхідністю, а також здійснити їх порівняння з реквізицією як правовим явищем.

Перш за все доцільно згадати, що у ст. 1 Закону України № 4765-VI «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 17.05.2012 року дано визначення двох понять:

1) примусове відчуження майна – це позбавлення власника права власності на індивідуально визначене майно, що є комунальною чи приватною власністю та яке передається у державну власність для використання в умовах правового режиму надзвичайного чи воєнного стану за умови попереднього або наступного повного відшкодування його вартості;

2) вилучення майна – це позбавлення державних господарських об'єднань, державних підприємств права оперативного управління чи господарського відання індивідуально визначеним державним майном з метою передачі його для державних потреб в умовах правового режиму надзвичайного чи воєнного стану [127]. Водночас, вважаємо, що залишення поза увагою у цьому визначенні комунальних господарських об'єднань та комунальних підприємств є невиправданим.

При цьому, як випливає із перамбули згаданого закону, він опосередковує не лише правове регулювання механізму вилучення та примусового відчуження майна, а й механізм його передачі.

У ст. 3 Закону № 4765-VI визначено способи примусового відчуження або вилучення майна.

Виходячи з цього, необхідно також виділити такі відмінності, що існують між поняттями передача, примусове відчуження та вилучення майна:

1) передача майна для державних потреб в умовах правового режиму надзвичайного або воєнного стану відбувається у добровільному порядку.

Натомість вилучення майна або примусове його відчуження – це способи припинення прав на майно в примусовому порядку;

2) передача стосується як майна, визначеного індивідуальними, так і родовими ознаками. Натомість вилучення майна або примусове його відчуження може стосуватися виключно індивідуально визначеного майна;

3) передача може бути здійснена щодо майна будь-якої форми власності (хоча порядок передачі майна з комунальної власності у державну регламентований законодавством). Натомість примусове відчуження майна належить до підстав припинення права приватної або комунальної власності, а вилучення – тільки майна державної власності, що перебуває на праві оперативного управління чи господарського відання державних господарських об'єднань або державних підприємств. Водночас доцільно зазначити, що якщо майно належить на праві оперативного управління чи господарського відання колективним підприємствам, то застосовується саме примусове відчуження або передача майна;

4) примусове відчуження майна здійснюється на платній основі (з попереднім або наступним поверненням його повної вартості). Натомість вилучення майна або його передача для потреб держави в умовах правового режиму воєнного або надзвичайного стану відбувається без відшкодування його вартості, тобто безоплатно.

Варто пригадати, що, наприклад, зі ст. 9 Закону України «Про режим іноземного інвестування» вбачається, що цей нормативно-правовий акт трактує примусове вилучення майна як таке, що охоплює реквізицію та націоналізацію [133]. Позаяк Р. В. Крупник на підставі аналізу Закону № 4765-VI зробив висновок, що термін «вилучення» майна стосується позбавлення речових прав, відмінних від права власності, а також звернув увагу на обмеження кола суб'єктів, у яких може «вилучатися» майно та на особливу мету цієї процедури [46, с. 32].

Керуючись вищевказаним, на нашу думку, «реквізицію» доцільно тлумачити як поняття родове щодо примусових «відчуження та вилучення»

майна в умовах воєнного чи надзвичайного стану, а також «за інших надзвичайних ситуацій» (наприклад, у разі епідемій, пандемій, епізоотій тощо). Власне, «примусове відчуження» чи «примусове вилучення» доцільно було б трактувати як конкретні способи реквізиції.

Поряд із тим «реквізицію» не варто ототожнювати із примусовим відчуженням майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності. Власне, вони є окремими самостійними підставами примусового припинення права власності, що впливає безпосередньо із приписів чинних актів законодавства, зокрема ЗК України та Закону України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності». Серед суттєвих відмінностей названих процедур – те, що реквізиція є способом набуття права винятково державної власності та може бути підставою припинення як права приватної, так і комунальної власності.

Натомість «відчуження для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» є способом припинення права приватної власності та може слугувати підставою виникнення як державної, так і комунальної власності.

Відповідно до Закону України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності», суспільною необхідністю є обумовлена загальнодержавними інтересами або інтересами територіальної громади виключна необхідність, для забезпечення якої допускається примусове відчуження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, у встановленому законом порядку, а суспільною потребою означена обумовлена загальнодержавними інтересами або інтересами територіальної громади потреба у земельних ділянках, у тому числі тих, на яких розміщені об'єкти нерухомого майна, викуп яких відбувається в порядку, встановленому законом [94].

Зокрема, законодавство: розмежовує поняття «суспільної необхідності» та «суспільної потреби»; передбачає, що для суспільних потреб відбувається викуп за наявності згоди власників, а для суспільної необхідності регламентована процедура примусового відчуження. З огляду на це, констатуємо наявність такої спільної риси, як «примусовість» при «відчуженні з мотивів суспільної необхідності» та при «реквізиції». Також у зв'язку з цим видається доцільним увідповіднити приписи п. г ч. 1 ст. 140 ЗК України [23] із п. б ч. 1 ст. 346 ЦК України, виключивши словосполучення «та для суспільних потреб», оскільки в такому разі підставою має вважатися винятково договір.

Визнаючи пріоритет права власності над іншими речовими правами, законодавець так само прописує й відповідні положення ЦК України, де правове регулювання відносин із прив'язуванням до інших речових прав відбувається за залишковим принципом – є глава щодо захисту права власності, але немає глави щодо захисту речових прав [185, с. 61]. Поряд із тим законодавством прямо передбачено, що примусове відчуження з мотивів суспільної необхідності, як і реквізиція, є також підставами припинення права користування (наприклад, п. 3 ч. 1 ст. 412 ЦК України, п. г ч. 1 ст. 143 ЗК України тощо). З цього приводу у юридичній літературі звертається увага на те, що з чинних законодавчих приписів про реквізицію випливає, що тільки у власника майна можливе його відчуження. Однак законодавець оминув увагою ситуацію, коли власника майна неможливо розшукати, проте майно перебуває у користуванні законного володілця, яким є, до прикладу, орендар цього майна. З огляду на це, А. Б. Гриняк вважає, що у випадках нагальної потреби у реквізиції орендованого майна для потреб оборони необхідно застосовувати положення ч. 5 ст. 7 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» та керуватися неможливістю розшуку власника та, відповідно, складання акта примусового відчуження або вилучення майна без його участі [10, с. 27].

Така позиція є абсолютно слушною, з огляду на це вважаємо, що існує також необхідність уточнення у Законі № 4765-VI понять «примусове відчуження майна» та «вилучення майна», шляхом їх викладення у такій редакції:

– примусове відчуження майна – це позбавлення власника права власності на індивідуально визначене майно, що перебуває у приватній або комунальній власності та яке переходить у власність держави для використання в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану за умови попереднього або наступного повного відшкодування його вартості незалежно від того перебуває це майно у володінні або користуванні власника чи третіх осіб;

– вилучення майна – це позбавлення державних чи комунальних підприємств, державних чи комунальних господарських об'єднань права господарського відання, оперативного управління індивідуально визначеним державним майном з метою його передачі для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану незалежно від того перебуває це майно у володінні чи користуванні цих підприємств або третіх осіб.

Врешті, Р. А. Майданик слушно зазначив, що речові права є підвидом абсолютних прав, що виконують захисну функцію та функцію визначення належності речі певній особі та є правами панування [59, с. 30]. У будь-якому випадку, законодавство України не передбачає примусового безоплатного вилучення майна у громадян і недержавних юридичних осіб у державну власність (окрім конфіскації майна, як санкції за правопорушення). У Конституції України прямо визнано, що примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосовано лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі та в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості, а в умовах воєнного чи надзвичайного стану – з наступним відшкодуванням їх вартості [56, с. 28].

Отже, реквізоване майно – це майно, вилучене державним органом з визначеної підстави. Реквізоване майно може бути вилучено з низки причин, пов'язаних зі сприянням суспільному благу. При цьому реквізованим може бути будь-який об'єкт, охоплюючи нерухомість, транспортні засоби, офісне обладнання, особисте майно [219]. Порівнюючи, доцільно вказати, що, наприклад, у США реквізицію майна інколи трактують як вимушене перетворення. При цьому така процедура вважається допустимою, якщо загроза є справжньою та неминучою. Позаяк загроза реквізиції має бути підтверджена уповноваженим державним службовцем і не може впливати лише з публічного оголошення. Так, у Сполучених Штатах уряд повинен надати первісному власнику реквізованого майна справедливую компенсацію за це майно, як того вимагає п'ята поправка до Конституції. Однак ця компенсація може не відображати повну ринкову вартість [211].

Варто, однак, зазначити, що міжнародне право, як правило, не надає істотної вагомості доцільності розмежування між різними формами примусових вилучень, оскільки основною метою міжнародно-правових приписів є забезпечення захисту майнових прав та інтересів осіб від довільного посягання з боку держави у будь-яких формах. Тому у відповідних формулюваннях нормативних положень свідомо уникають конкретики задля максимально можливого охоплення усієї різноманітності практичних ситуацій, а правове регулювання покликане забезпечити базові принципи проведення примусових вилучень [220, р. 287; 214, р. 99]. Наприклад, у Швеції діє близько двадцяти законодавчих актів, що регулюють питання примусових вилучень об'єктів приватної власності у суспільних інтересах із забезпеченням принципу відшкодування їх вартості. Так, окремі положення, що мають галузеву специфіку, містяться в законах про територіальне планування та будівництво, про дороги та залізничне будівництво, про використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища. Водночас наявність законодавчих актів, що

регулюють окремі випадки примусових вилучень, не применшує значення універсального законодавчого акта – Закону про експропріацію 1972 року, адже при визначенні розміру компенсації положення останнього застосовуються, як правило, в повному обсязі [216, р. 34].

Власне, у зарубіжних правових джерелах часто зустрічаємо саме термін «експропріація». В. М. Коссак зазначає, що «експропріацією» (лат. *expropriatio*, від *exproprio* – позбавляю власності) в юриспруденції означають примусове безоплатне або оплачуване відчуження майна органами державної влади, як правило, незалежно від згоди власника, а основними видами експропріації є націоналізація, реквізиція і конфіскація. При цьому націоналізація як підстава для набуття державою власності може бути як платною, так і безоплатною; реквізиція здійснюється здебільшого на платній основі у випадках надзвичайного характеру, а конфіскація майна провадиться в разі скоєння певною особою правопорушення, причому майно вилучається на безоплатній основі. Також учений наголошує, що експропріація належить до первинних способів набуття права власності та є одним із виявів суверенітету держави [40].

На думку Я. М. Шевченко, не може відбутися рух економіки без задіяння задоволення інтересів як окремих осіб, так і держави [201, с. 16–17]. Відтак, зауважимо, що поняття «експропріації» у зарубіжних джерелах є доволі обширним. Наприклад, у дослідженні «Проектне фінансування для міжнародної нафтової промисловості» («Project Finance for the International Petroleum Industry») Р. Дж. Клуве (R. J. Clews) зазначає, що експропріація – це ризик того, що держава примусово припинить право приватної власності без належної компенсації і це, очевидно, значний ризик, враховуючи залежність кредиторів проектного фінансування від грошових потоків, створених конкретним проектом. При цьому автор наводить приклад експропріації урядом Венесуели чотирьох проектів модернізації нафти у 2007 році [213].

В Україні у зв'язку з цим цікавою та резонансною була справа так званої «реприватизації» АТ «Криворіжсталь», яке за наслідками аукціону з перепродажу пакету його акцій перейшло під корпоративний контроль холдингу «Міттал Стіл» (Mittal Steel Germany GmbH). Так, якщо простежити історію цієї справи, то, доцільно вказати, що:

– 06.08.2003 року Кабінет Міністрів України видав розпорядження про приватизацію державного гірничо-металургійного комбінату «Криворіжсталь»;

– 12.05.2004 року Фонд державного майна України оголосив конкурс з продажу 93,02 % його статутного капіталу;

– 14.06.2004 року «Промислово-фінансовий Консорціум «Інвестиційно-металургійний Союз» був оголошений переможцем;

– 12.02.2005 року Кабінет Міністрів України скасував своє розпорядження від 06.08.2003 року, яким була розпочата приватизація підприємства «Криворіжсталь»;

– 15.02.2005 року Фонд державного майна України скасував свої накази щодо приватизації цього підприємства;

– 08.06.2005 року держава Україна відновила контроль над підприємством «Криворіжсталь» за рішеннями Господарського суду, який визнав його приватизацію незаконною;

– 23.06.2005 року двома розпорядженнями Кабінет Міністрів України розпочав процедури з перепродажу 93,02 % статутного капіталу АТ «Криворіжсталь»;

– 24.10.2005 року відбувся конкурс, переможцем якого стала компанія «Міттал Стіл Джермані ГмбХ»;

– 28.10.2005 року з переможцем укладено договір купівлі-продажу.

При цьому дії Фонду державного майна та Державної (станом на сьогодні Національної) комісії з цінних паперів та фондового ринку щодо проведеного конкурсу були предметом судових проваджень та оскаржень. Позаяк 26.06.2018 року ЄСПЛ прийняв рішення у справі «Промислово-

фінансовий Консорціум «Інвестиційно-металургійний Союз» проти України», яким постановив, що: було порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ (право на справедливий суд і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру); не було порушення ст. 1 Першого протоколу до ЄКПЛ (право мирного володіння своїм майном). При цьому ЄСПЛ відхилив вимоги підприємства-заявника щодо справедливої сатисфакції [148].

Відтак, можемо виснувати, що так звана «реприватизація» насправді не має стосунку до «експропріаційних процедур» та виступала не способом набуття чи припинення права власності, а охоплювала дії юридичного характеру, спрямовані на відновлення порушеного права державної власності.

Що стосується націоналізації, то така процедура теж була характерна для вітчизняного правового поля, в тому числі, після відновлення незалежності України.

Так, наприклад, у зв'язку із прийняттям Основ законодавства України про охорону здоров'я [73], втратили чинність: Декрет РНК України «Про націоналізацію Товариства Швидкої Медичної Допомоги у нещасних випадках в м. Києві»; Декрет РНК України «Про націоналізацію аптечної справи»; Декрет РНК України від 30.07.1920 року «Про націоналізацію зуболікарських складів»; Декрет РНК України «Про націоналізацію оптичних складів і магазинів»; Декрет РНК України «Про націоналізацію Бактеріологічного, Хімікофармацевтичного, Органотерапевтичного і Пастеровського Інститутів Х.М.Т.»; Декрет РНК України «Про націоналізацію аптечної справи» [93].

Окремо варто згадати, що 25.04.1991 року було утворено Тимчасову комісію у питанні щодо націоналізації майна КППС та ВЛКСМ на території України [140], а 20.12.1991 року було прийнято Закон України «Про оборнення майна Компартії України та КППС на державну власність» [124].

Цікавою та резонансною була справа, пов'язана із переходом АТ КБ «Приватбанк» у державну власність. Зокрема, хронологія подій відбувалася так:

- 16.12.2016 року акціонери надіслали лист до Кабінету Міністрів України з проханням про входження держави у капітал ПАТ «Приватбанк»;
- 18.12.2016 року ухвалено рішення РНБО України про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки України в економічній сфері та захисту інтересів вкладників;
- 18.12.2016 року Президентом України підписано Указ № 560/2016 [134] про рішення РНБО України від 18.12.2016 року «Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки України в економічній сфері та захисту інтересів вкладників»;
- 21.12.2016 року Міністерство фінансів України проінформувало про підписання договору з Фондом гарантування вкладів фізичних осіб про продаж 100 % акцій ПАТ «Приватбанк»;
- 23.12.2016 року план врегулювання ПАТ «Приватбанк» було реалізовано: з 22.12.2016 року тимчасову адміністрацію у ПАТ «Приватбанк» припинено та делеговані уповноваженим особам Фонду на тимчасову адміністрацію у ПАТ «Приватбанк» повноваження відкликано [202].

Незважаючи на вищеописану хронологію подій, відбулося оскарження розпорядження НБУ від 17.10.2016 року № 4274-р «Про організацію перевірки ПАТ КБ «Приватбанк» (за наслідками саме цієї перевірки і були зроблені висновки про доцільність переходу ПАТ КБ «Приватбанк» у державну власність). Однак 26.07.2022 року Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду (далі – ВС) прийняв постанову, якою закрив провадження в частині позовних вимог Компанії Тріантал Інвестментс ЛТД про визнання протиправним та скасування розпорядження Національного банку України № 4274-р та відмовив у задоволенні вимог про визнання протиправними дій Національного банку України щодо нескладення та

ненадання керівникові ПАТ КБ «Приватбанк» одного з екземплярів довідки про перевірку та звіту про інспектування станом на 18.12.2016 [83].

Позаяк ані банківське законодавство України (Закон України «Про банки і банківську діяльність» [89], Закон України «Про Національний банк України» [123]), ані Указ Президента України № 560/2016, терміна «націоналізація» не вживають.

Поряд із тим, на такий термін можемо натрапити в іншому, як публічному (зокрема, в Законі України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 року») [132], так і приватному законодавстві (у ст. 57 Закону України «Про заставу» передбачено, що у випадку застосування державою заходів щодо примусового вилучення заставленого майна чи майнових прав (конфіскація, реквізиція, націоналізація, накладення секвестру, а також інші аналогічні за своїми наслідками заходи) держава компенсує заставодержателю збитки, завдані внаслідок здійснення відповідних заходів [105]).

При цьому варто звернути увагу, що у Законі України «Про заставу» законодавець визначає націоналізацію («примусове відчуження приватної власності» [163]), реквізицію («примусове вилучення державою майна у власника в державних або громадських інтересах» [164]), конфіскацію («примусове та безплатне забирання майна, грошей і т. ін. у приватної особи на користь держави» [162]) та накладення секвестру («заборони або обмеження, які встановлюються органами державної влади на використання чи розпорядження яким-небудь майном» [165]) як заходи аналогічні за своїми наслідками. Однак різну функціональну спрямованість можуть мати правові механізми, які певним чином обмежують право власності. Зокрема, реквізиція є правовим механізмом примусового відчуження майна, що є предметом гострої суспільної необхідності, зумовленої надзвичайними обставинами (до прикладу, збройним конфліктом). Натомість конфіскація як санкція юридичної відповідальності

здійснює карну функцію [145]. Тому насправді, такі заходи за наслідками не є аналогічними, а схожими, оскільки спільною їх рисою є припинення права власності у випадку націоналізації, реквізиції та конфіскації, чи певні обмеження у випадку накладення секвестру.

Як вказує Н. Б. Москалюк, відмінність між поняттям «націоналізація» та поняттям «реквізиція» полягає в тому, що при націоналізації не вимагається наявність надзвичайних обставин, а неминуча тільки суспільна необхідність, також при націоналізації відсутній режим повернення попередньому власнику майна. Поряд із цим, наступна приватизація націоналізованого допускається тільки за умови її економічної доцільності [62, с. 109].

Варто згадати, що у 2014 році до Верховної Ради України подавався законопроект «Про націоналізацію», в якому під нею пропонувалося розуміти примусове відчуження об'єктів приватної власності на користь держави у порядку і на підставах, визначених законом [143]. Однак цей законопроект так і залишився неприйнятим. При цьому слушною є думка Н. Б. Москалюк про доцільність легалізації процесу націоналізації як підстави набуття права власності державою шляхом розширення змісту положень ст. 353 ЦК України та перейменування її у «Примусове відчуження майна» та встановлення правового регламентування нею реквізиції і націоналізації одночасно, у розвиток якої запропоновано прийняти окремий закон, що регулюватиме усі аспекти націоналізаційного механізму [63, с. 3]. Дійсно, такі механізми необхідно відпрацювати на законодавчому рівні та врешті урегулювати питання, пов'язані із націоналізацією, чітко визначити підстави для націоналізації, які можуть бути обумовлені як суб'єктивними (наприклад, порушення умов приватизації, невжиття заходів до збереження пам'ятки історичного середовища тощо), так і об'єктивними (загроза знищення чи пошкодження тощо) чинниками.

Щодо порівняння реквізиції із конфіскацією, то варто вказати, що остання також визначена як самостійна підстава припинення права власності.

З приписів ст. 41 Конституції України вбачається, що конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у законодавчо встановлених випадках, обсязі та порядку [35]. Положення ст. 354 ЦК України передбачають, що позбавлення права власності на майно може бути застосоване до особи як санкція за вчинення правопорушення у випадках, визначених законом. Конфісковане майно переходить у державну власність на безоплатній основі, крім законодавчо визначених випадків [192]. При цьому гарантією інтересів особи-власника є чітко визначені законом підстави та порядок застосування конфіскації [69, с. 311]. Відповідно до Закону України «Про авторське право і суміжні права», серед способів цивільно-правового захисту авторського права і суміжних прав визначено, зокрема, конфіскацію за рішенням суду [88]. Переконані також, що за своєю правовою природою, правовий наслідок правочину, який порушує публічний порядок, вчинений з метою, що суперечить інтересам суспільства і держави, є «конфіскаційним», адже, як передбачено у ч. 3 ст. 228 ЦК України, «якщо визнаний судом недійсний правочин було вчинено з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, то при наявності умислу в обох сторін – в разі виконання правочину обома сторонами – в дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за угодою, а в разі виконання правочину однією стороною з іншої сторони за рішенням суду стягується в дохід держави все одержане нею і все належне – з неї першій стороні на відшкодування одержаного. При наявності умислу лише у однієї із сторін все одержане нею за правочином повинно бути повернуто іншій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного за рішенням суду стягується в дохід держави» [192]. Зокрема, як вказує В. О. Кучер, якщо під час односторонньої реституції конфіскаційні

наслідки застосовуються до однієї сторони, то у випадку недопущення реституції ця санкція застосовується до обох сторін [141, с. 343].

При цьому, згідно зі ст. 59 Кримінального кодексу України, покарання у вигляді конфіскації майна полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого [44]. Також, в Україні шляхом прийняття Закону «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації ЄС візового режиму для України» № 222-VII від 18.04.2013 було запроваджено спеціальну конфіскацію [98]. Незважаючи на це, треба відзначити, що спеціальна конфіскація не є кримінальним покаранням, а тому зміна правової підстави вилучення в обвинуваченого майна в порядку спеціальної конфіскації не погіршує його становища [80].

У літературі звертають увагу, що в національному праві України конфіскацію розглядають і як підставу припинення права власності, і як спеціальний цивільно-правовий спосіб захисту авторських і суміжних прав, і як вид адміністративних стягнень (у тому числі за порушення митного і податкового законодавства), і як додатковий вид кримінальних покарань, і як спеціальну процедуру у кримінальному провадженні, хоча питання існування конфіскації як певного примусу цивільно-правового характеру, породжують безліч дискусій, а думки учених різняться з приводу наявності реального цивільно-правового змісту конфіскації [8; 85, с. 177; 158, с. 388–389; 188, с. 282; 222]. У Концепції оновлення ЦК України зазначено, що системний перегляд фундаментальних підходів до інституту цивільно-правової відповідальності обов'язково повинні передбачати винятки з ЦК України інституту цивільно-правової конфіскації, а також зауважено, що наразі ст. 228 ЦК України фактично «реанімувала» ст. 49 ЦК УРСР 1963 року, від якої розробники ЦК принципово відмовилися, замінивши механізм цивільно-правової конфіскації застосуванням реституції із можливим стягненням збитків та компенсації моральної шкоди (ст. 216 ЦК

України) [37, с. 12]. З іншого боку, у літературі також обґрунтовують, що у процесі удосконалення національного законодавства України та євроінтеграційних процесів, необхідно додатково урегулювати на рівні спеціальних законодавчих норм, зокрема, процедуру реєстрації припинення права власності на нерухомість у зв'язку із конфіскацією та спеціальною конфіскацією, а також засади застосування конфіскації і спеціальної конфіскації щодо майна, з приводу якого наявні цивільно-правові спори, як і особливості конфіскації майна, переданого засудженим на підставі цивільно-правових договорів із врахуванням принципу, згідно з яким кожна сторона несе ризик вибору свого контрагента [222].

Своєю чергою, незважаючи на те, що дійсно конфіскація призводить до припинення права власності – класичного цивільно-правового інституту і не можна заперечувати наявності «примусу» при застосуванні деяких інших цивільно-правових заходів (наприклад, звернення стягнення на майно боржника), правове регулювання конфіскації на рівні ЦК України надалі повинно обмежуватися винятково вказівкою, що вона є підставою припинення права власності та чинною редакцією ст. 354 ЦК України, адже механізми та передумови застосування конфіскації є винятково публічно-правовими.

Підсумовуючи вищенаведене, вважаємо за доцільне виснувати про наявність у таких підстав припинення права власності, як «реквізиція», «націоналізація», «експропріація» тощо спільних та відмінних ознак. При цьому актуальними залишаються питання уніфікації та упорядкування поняттєвого апарату національного законодавства та їх чіткого розмежування на нормативному рівні.

Висновки до Розділу 1

1. Початковий період після відновлення Україною незалежності питання реквізиції (зокрема, неможливості її застосування) було найбільш повною мірою регламентовано в інвестиційному законодавстві, торговельному мореплавстві та міжнародно-правових документах. При цьому у контексті порівнянь приписів Закону України «Про інвестиційну діяльність» та Закону України «Про режим іноземного інвестування», норми останнього є доволі дискусійними. Зокрема, Конституцією України встановлено, що примусове відчуження об'єктів права приватної власності можливе в порядку і на умовах, визначених законом. Тому, на наше переконання, перелік органів, які вправі приймати рішення про реквізицію має бути визначений законом, а не рішеннями Кабінету Міністрів України.

2. Нормативно-правове регулювання реквізиції в Україні забезпечують Конституція України, ЦК України, КЦЗ України, Закон України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні», Закон України «Про правовий режим воєнного стану», Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану», Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану», Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» тощо. Правові наслідки реквізиції в окремих випадках визначено також деякими іншими нормативно-правовими актами України.

3. Реквізиція є способом припинення права власності на майно (у тому числі на земельні ділянки) у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії, в умовах воєнного або надзвичайного стану та за інших надзвичайних обставин з метою суспільної необхідності та є одночасно способом виникнення винятково права державної власності.

4. На основі аналізу нормативно-правових актів можна виокремити такі етапи розвитку національного законодавства України про реквізицію: 1) перший етап (з 1991 року по 1996 рік) включає період від відновлення незалежності України до прийняття її Конституції; 2) другий етап (з 1996 року по 2004 рік) охоплює період від прийняття Конституції України до набрання чинності ЦК України); 3) третій етап (з 2004 року по 2012 рік) включає період від набрання чинності ЦК України до прийняття спеціального законодавства щодо реквізиції); 4) четвертий етап (з 2012 року по теперішній час) охоплює період після прийняття спеціального законодавства щодо реквізиції.

5. Реквізиція так чи інакше є пов'язаною із припиненням права власності, яке є речовим правом і класичним цивільно-правовим інститутом, а тому підлягає збереженню на рівні кодифікованого акту.

6. Ознаками реквізиції є: 1) наявність визначених законом обставин, що можуть слугувати передумовами її застосування; 2) можливість здійснення у порядку, визначеному законом; 3) застосування при попередньому та повному відшкодуванні вартості реквізованого майна; 4) можливість наступного відшкодування реквізованого майна у порядку винятку; 5) за наслідками застосування – виникнення права державної власності на реквізоване майно або його знищення; 6) гарантованість власникові права вимоги повернення збереженого реквізованого майна за умови повернення одержаних за нього коштів; 7) забезпечення права на судовий захист інтересів власника реквізованого майна, зокрема при оцінці його вартості.

7. Доцільно виокремити такі відмінності між поняттями передача для потреб держави, примусове відчуження та вилучення майна: 1) передача майна для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану відбувається у добровільному порядку. Натомість примусове відчуження та вилучення майна є способами примусового припинення прав на майно; 2) передача майна може стосуватися як

індивідуально визначеного майна, так і речей, визначених родовими ознаками. Натомість примусове відчуження та вилучення стосується винятково індивідуально визначеного майна; 3) примусове відчуження майна є підставою припинення права приватної або комунальної власності. Натомість передача може здійснюватися щодо майна будь-якої форми власності (хоча законодавець регламентує процедуру передачі майна із комунальної у державну власність), а вилучення стосується лише майна державної власності, що перебуває на праві господарського відання чи оперативного управління державних підприємств чи державних господарських об'єднань. При цьому необхідно зауважити, що якщо майно перебуває на праві господарського відання чи оперативного управління у комунальних підприємств, то застосуванню підлягає саме примусове відчуження або передача майна; 4) передача майна для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану відбувається безоплатно. Натомість примусове відчуження майна відбувається на оплатній основі (з попереднім або наступним повним відшкодуванням його вартості), а вилучення майна в умовах правового режиму надзвичайного чи воєнного стану провадиться без відшкодування вартості майна.

8. «Реквізицію» доцільно тлумачити як поняття родове щодо примусових «відчуження та вилучення» майна в умовах воєнного чи надзвичайного стану, а також за інших надзвичайних ситуацій» (наприклад, у разі епідемій, пандемій, епізоотій тощо). Власне, «примусове відчуження» чи «примусове вилучення» доцільно було б трактувати як конкретні способи реквізиції. Поряд із тим «реквізицію» не варто ототожнювати із примусовим відчуженням майна з мотивів суспільної необхідності чи для суспільних потреб. Власне, вони є окремими самостійним підставами примусового припинення права власності, що впливає безпосередньо із положень чинних нормативно-правових актів, зокрема ЗК України та Закону України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які

перебувають у приватній власності для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності». Серед суттєвих відмінностей названих процедур – те, що реквізиція є способом набуття права винятково державної власності та може бути підставою припинення як права приватної, так і комунальної власності. Натомість «відчуження для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» є способом припинення права приватної власності та може слугувати підставою виникнення як державної, так і комунальної власності.

9. «Реприватизація» насправді не має стосунку до «експропріаційних процедур» та виступала не способом набуття чи припинення права власності, а охоплювала дії юридичного характеру, спрямовані на відновлення порушеного права державної власності. Крім цього, констатовано наявність у таких підстав припинення права власності, як «реквізиція», «націоналізація», «експропріація» тощо спільних та відмінних ознак. Позаяк актуальними залишаються питання уніфікації та упорядкування поняттєвого апарату національного законодавства та їх чіткого розмежування на нормативному рівні.

10. У роботі зроблено висновок про необхідність урегулювати питання, пов'язані з націоналізацією та чітко визначити підстави для націоналізації, які можуть бути обумовлені як суб'єктивними (наприклад, порушення умов приватизації, невжиття заходів до збереження пам'ятки історичного середовища тощо), так і об'єктивними (загроза знищення чи пошкодження тощо) чинниками.

11. Незважаючи на те, що, дійсно, конфіскація призводить до припинення права власності – класичного цивільно-правового інституту і не можна заперечувати наявності «примусу» при застосуванні деяких інших цивільно-правових заходів (наприклад, звернення стягнення на майно боржника), правове регулювання конфіскації на рівні ЦК України надалі повинно обмежуватися винятково вказівкою, що вона є підставою припинення права власності та чинною редакцією ст. 354 ЦК України, адже

механізми та передумови застосування конфіскації є винятково публічно-правовими.

12. У дисертації зроблено висновок про наявність у таких підстав припинення права власності, як «реквізиція», «націоналізація», «експропріація» тощо спільних та відмінних ознак. При цьому актуальними залишаються питання уніфікації та упорядкування поняттєвого апарату національного законодавства та їх чіткого розмежування на нормативному рівні.

РОЗДІЛ 2. ПОРЯДОК РЕКВІЗИЦІЇ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

2.1. Порядок реквізиції у разі стихійних лих, аварій, епідемій, епізоотій та за інших надзвичайних обставин

Поширення усією територією України пандемії коронавірусу, введення воєнного стану у зв'язку із повномасштабним вторгненням російської федерації вимагають від держави застосування таких правових механізмів, які б допомогли усунути негативні наслідки, що настали у зв'язку з небезпечними подіями, або запобігти їх виникненню.

Одним із таким механізмів виступає інститут реквізиції, який легалізовано у національному законодавстві конституційним положенням ст. 41 Конституції України. Так, згідно із вказаною статтею Основного Закону примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану [35].

Слово «реквізиція» походить від латинського «requisito» та означає вимогу. Більш широко його можна трактувати як примусове оплатне відчуження майна державою у власника при існуванні надзвичайних обставин на підставі та в порядку, встановленому законом, за умови попереднього і повного відшкодування його вартості або без такого. Метою реквізиції є усунення або запобігання тим наслідкам, що виникли

або можуть виникнути через стихійне лихо, аварію, епідемію, епізоотію, воєнний або надзвичайний стан та за інших надзвичайних обставин [79].

Право держави реквізувати майно є винятком із базового для кожної правової держави принципу непорушності права власності. У наукових колах слушно зауважують, що ця процедура є, напевно, найрадикальнішим способом втручання держави в право власності, яке у разі дотримання певних умов все ж не є незаконним [210]. Так, у прецедентній практиці ЄСПЛ напрацьовано чіткі критерії, дотримання яких вказує на допустимість втручання у право власності. Одним із цих критеріїв є законність, яка полягає у «дотриманні відповідних положень національного законодавства та відповідності принципів верховенства права» [149].

Отже, примусове відчуження майна повинно відбуватися зі суворим та неухильним додержанням законодавчо встановленої процедури.

Загальні положення про реквізицію в Україні визначені ст. 353 ЦК України [192], що вважається правильним, оскільки це сприяє розвитку гарантій прав власника у відносинах з приводу реквізиції у системі загальних засад цивільного права щодо захисту права власності, зокрема, встановленні гарантій на відшкодування збитків [46].

Водночас, доцільно враховувати, що норми, які регулюють реквізицію, спрямовані на вирішення колізії публічного інтересу та цивільного права (зокрема, права власності, інших цивільних прав), розв'язання якої відбувається на користь публічного інтересу [121].

Правовий аналіз ст. 353 ЦК України дає підстави для виокремлення двох самостійних видів реквізиції залежно від умов її проведення, а саме:

– реквізиція за обставин, не пов'язаних із введенням правових режимів надзвичайного або воєнного станів (ч. 1 ст. 353 ЦК України);

– реквізиція в умовах правових режимів воєнного або надзвичайного станів (ч. 2 ст. 353 ЦК України) [192].

При цьому станом на сьогодні нормативним підґрунтям реквізиції за обставин, не пов'язаних із введенням правових режимів надзвичайного або

воєнного станів виступає ч. 1 ст. 353 ЦК України, згідно із якою у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин, з метою суспільної необхідності майно може бути примусово відчужене у власника на підставі та в порядку, встановлених законом, за умови попереднього і повного відшкодування його вартості (реквізиція) [192].

Аналіз цієї норми свідчить, що вона встановлює загальні умови щодо реквізиції майна, які у сукупності з іншими приписами статті становлять законодавчий базис правового регулювання примусового відчуження майна за обставин, не пов'язаних із введенням правових режимів надзвичайного або воєнного стану. Йдеться про проведення реквізиції винятково за умови виникнення стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та інших надзвичайних обставин, здійснення попереднього і повного відшкодування вартості реквізованого майна, перехід такого майна у власність держави або його знищення, закріплення права на оскарження оцінки майна тощо.

Водночас у частині підстав та порядку реквізиції майна ця норма має відсильний характер до законодавчих актів, які фактично врегульовують відповідні питання.

У цьому контексті зазначимо, що єдиного нормативно-правового акту, який би забезпечував спеціальне правове регулювання примусового відчуження майна за обставин, не пов'язаних із введенням правових режимів надзвичайного або воєнного станів, у національному законодавстві не існує. Відтак, правові норми, які є необхідними для реалізації приписів ч. 1 ст. 353 ЦК України на практиці є несистематизованими та закріплені у різного роду та характеру нормативних документах.

Такий стан справ значною мірою ускладнює правозастосування, породжує проблеми із узгодженістю термінології, створює правові колізії тощо. При цьому значна частка питань, пов'язаних із процедурою

реквізиції, залишається неврегульованою, що негативно відображається на дотриманні прав власника майна, що реквізується.

Зауважимо, що якщо ідеться про примусове відчуження майна в умовах правових режимів надзвичайного або воєнного станів, то цей різновид реквізиції має до певної міри чітко визначене регулювання. Його основою виступають, зокрема Закони України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» [127], «Про правовий режим надзвичайного стану» [130], «Про правовий режим воєнного стану» [129].

У зв'язку із цим висловимо позицію щодо необхідності прийняття нормативно-правового акту, який би забезпечував комплексне врегулювання інституту реквізиції (обох її різновидів), підстав і порядку її проведення, створив умови для належної охорони прав та законних інтересів власників, майно яких примусово відчужується, та покращив би ситуацію із якістю українського закону. На цій необхідності у своїх наукових працях наголошували, зокрема Н. Б. Москалюк [63, с. 135], О. М. Клименко [28, с. 58], А. Іванов [25, с. 21], Т. Є. Крисань [45, с. 166], Д. М. Білецький [2, с. 128], І. Я. Головня [6, с. 143] та інші.

Порядок примусового відчуження майна за обставин, не пов'язаних із введенням правових режимів надзвичайного або воєнного станів, передбачає:

- встановлення сукупності умов, які є необхідними для проведення реквізиції;
- прийняття рішення про здійснення реквізиції;
- відшкодування вартості примусово відчуженого майна власнику;
- безпосереднє вилучення реквізованого майна згідно із рішенням про примусове відчуження.

Тлумачення норми ч. 1 ст. 353 ЦК України дає підстави стверджувати, що примусове відчуження майна відбувається за умови виникнення стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та інших надзвичайних обставин.

ЦК України не надає визначення вказаних понять та не містить вказівки на закон, який необхідно застосувати для з'ясування їх змістовного наповнення.

Зазначимо, що виникнення будь-якої із перелічених у ч. 1 ст. 353 ЦК України подій може призвести або призводить до настання негативних наслідків (завдання шкоди життю, здоров'ю людини, її майну тощо). У зв'язку із цим держава, виконуючи свої конституційні обов'язки, повинна втрутитися та в порядку, передбаченому законом забезпечити захист цивільного населення.

Отже, норма цивільного законодавства про реквізицію пов'язана із законодавством про захист цивільного населення, основою якого є КЦЗ України [30].

Норми цього кодифікованого акту дають можливість не лише встановити ознаки, особливості та зміст подій, настання яких є умовою проведення реквізиції, але й зрозуміти їх категорійну належність. Так, пунктом 25 ст. 2 КЦЗ України передбачено, що катастрофа, аварія, пожежа, стихійне лихо, епідемія, епізоотія, епіфітотія, які за своїми наслідками становлять загрозу життю або здоров'ю населення чи призводять до завдання матеріальних збитків є небезпечними подіями [30].

Своєю чергою будь-яка із таких небезпечних подій може призвести до виникнення надзвичайної ситуації, яку КЦЗ України визначає як обстановку на окремій території чи суб'єкті господарювання на ній або водному об'єкті, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення [30].

Зважаючи на це, постає логічне запитання доцільності застосування законодавцем у нормі ч. 1 ст. 353 ЦК України формулювання «інші надзвичайні обставини» на противагу тим категоріям, якими оперує КЦЗ України?

Правотворча техніка, застосована при викладенні норми ч. 1 ст. 353 ЦК України, створює враження про те, що стихійне лихо, аварія, епідемія,

епізоотія, які згідно із нормами КЦЗ України належать до небезпечних подій, є надзвичайними обставинами.

Очевидно законодавець хотів використати збірне, узагальнююче поняття, у яке можна умістити усі інші події, за настання яких можливе примусове відчуження майна.

Ми з'ясували, що норми чинного законодавства, зокрема ЦК України, не містять комплексного визначення цього терміна. Ті дефініції, які викладені, наприклад, у Законах України «Про карантин рослин» [122], «Про ветеринарну медицину» [91]; Наказах Державної авіаційної служби № 1239 від 26.11.2018 року [107] та № 1802 від 12.11.2020 року [106], що регулюють правовідносини у сфері авіаперевезень, є неуніверсальними та вузькоспеціалізованими, а тому не дають можливості повною мірою розкрити зміст означеного поняття.

Варто зауважити, що поняття «надзвичайні обставини» є схожим за своїм змістом до поняття «надзвичайна ситуація», оскільки вони створюють обстановку. Водночас їх відмінність полягає у подіях, що їх спричиняють, оскільки надзвичайна обставина, на відміну від надзвичайної ситуації, крім природних, техногенних і біогенних подій, виникає також унаслідок подій кримінального та соціально-політичного характеру [57, с. 34].

Близькість змістовного наповнення цих понять підтверджується і тим, що надзвичайна ситуація у КЦЗ України та надзвичайні обставини у Законі України «Про ветеринарну медицину» визначаються як обстановка та стан відповідно, які по суті є синонімами.

Не можемо оминути і той факт, що Великим тлумачним словником української мови слова «ситуація» і «обставини» однаково потрактовано як сукупність умов, у яких що-небудь відбувається [3, с. 819, 1321].

Тож, не зовсім правильним є застосування терміна «обставини», який вказує на обстановку, як родового до тих термінів, які вказують на подію чи процес (стихійне лихо, епідемія та ін.).

Зважаючи на викладене вище, з метою застосування єдиного категорійно-понятійного апарату вважаємо за доцільне внести зміни у ч. 1 ст. 353 ЦК України шляхом заміни формулювання «за інших надзвичайних обставин» на «за інших небезпечних подій, які призвели (можуть призвести) до виникнення надзвичайних ситуацій (обставин)».

Завдяки цьому вдасться не лише усунути термінологічну неузгодженість, але й вирішити проблему, на яку звертає увагу Т. Є. Крисань. Згідно із її позицією, потрібно закріпити вичерпний перелік надзвичайних обставин, за яких можлива реквізиція, оскільки при прийнятті рішення про примусове відчуження майна той чи інший орган влади може зловживати своїм правом, трактуючи відповідне поняття досить широко [45, с. 167].

Дійсно, за актуального правового регулювання уповноважений орган вправі діяти ситуативно, вирішуючи, чи відповідна подія є надзвичайною обставиною. Цьому сприяє, зокрема відсутність універсального законодавчого визначення відповідного поняття, на що зверталась увага вище.

Пропонований нами зміст норми ч. 1 ст. 353 ЦК України може виступити певним запобіжником у таких випадках, зважаючи на наявність законодавчого визначення небезпечної події та надзвичайної ситуації, а також затвердженого Державним комітетом України з питань технічного регулювання та споживчої політики розширеного (порівняно з тим, що міститься у ЦК України) переліку надзвичайних ситуацій [27].

Наступною умовою проведення реквізиції є те, що вона здійснюється винятково з метою суспільної необхідності.

Уперше на законодавчому рівні дефініцію цього поняття було закріплено у ст. 1 Закону України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» та визначено як виключну необхідність, зумовлену

загальнодержавними інтересами або інтересами територіальної громади, за якої можливе примусове відчуження [94].

Отже, вказане поняття варто відносити до категорії оцінних, оскільки його зміст не є конкретизованим і визначається у кожному випадку з урахуванням обставин, що склалися. У загальному його можна трактувати як потребу держави в усуненні негативних наслідків, що виникли в результаті небезпечної події або в попередженні їх виникненню.

Надзвичайна ситуація у сукупності з потребою у негайному усуненні або запобіганні її наслідкам потребує швидкого реагування, у зв'язку з чим рішення про реквізицію майна не можна приймати у судовому порядку. Натомість найбільш доцільним та ефективним способом є адміністративний порядок (прийняття адміністративного акту), що відрізняє реквізицію від інших способів припинення права власності, для яких необхідним є судове рішення.

Досліджуючи питання суб'єктів прийняття адміністративного акту про примусове відчуження майна, зазначимо, що за своєю правовою природою реквізиція є одночасно способом набуття та припинення права власності. Суб'єктом набуття права власності виступає виключно держава, на що безпосередньо вказує норма ч. 3 ст. 353 ЦК України та на чому наголошує, наприклад, О. В. Дзера [187, с. 350]. Своєю чергою інші суб'єкти набувати майно у власність у порядку реквізиції не можуть.

Відтак, реквізиція є механізмом втрати права приватної чи колективної власності, за якої право власності в обов'язковому порядку переходить до держави [63, с. 134]. Відповідне твердження, на наше переконання, є цілком обґрунтованим також і тому, що саме такий механізм передбачений для реквізиції в умовах правових режимів воєнного або надзвичайного станів. Відповідно, він за аналогією може бути застосований і у разі примусового відчуження майна при стихійному лиху, аварії, епідемії, епізоотії та інших небезпечних подіях.

Вказане вище дає підстави для висновку про те, що рішення про примусове відчуження майна належить до виключних повноважень держави.

Норма ч. 1 ст. 353 ЦК України не містить інформації про орган державної влади, уповноважений приймати рішення про реквізицію, що піддається критиці [7, с. 71]. У науковій літературі висловлюються лише припущення, що це можуть бути органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування [186, с. 452].

Зважаючи на виключність реквізиції як підстави набуття лише права державної власності, що логічно передбачає суб'єктну обмеженість у прийнятті рішення про примусове відчуження майна, вважаємо, що органи місцевого самоврядування не можуть наділятися такими повноваженнями.

Станом на сьогодні можна впевнено стверджувати, що єдиного суб'єкта прийняття рішення про примусове відчуження майна не існує. Така ситуація зумовлена відсутністю комплексного законодавчого регулювання.

Встановлення органу державної влади, який може реквізувати майно, відбувається у кожному конкретному випадку. При цьому єдиного критерію, за допомогою якого можна було б встановити відповідний орган, законом не передбачено. В одних випадках таким критерієм може виступати об'єкт реквізиції, в інших – небезпечна подія, що призвела до виникнення надзвичайної ситуації. Наприклад, реквізиція іноземних інвестицій здійснюється на підставі рішення органів, уповноважених на це Кабінетом Міністрів України (ч. 4 ст. 397 ГК України) [8].

Своєю чергою рішення про реквізицію у разі виникнення епізоотії може приймати орган, що здійснює діяльність у сфері запобігання спалахам особливо небезпечних хвороб тварин. Досліджуючи питання реквізиції тварин при епізоотії, О. А. Устименко відзначав, що законодавчо

не врегульовано, яким органом має ухвалюватися рішення про примусове відчуження, який порядок такого відчуження тощо [179, с. 125].

Ми вважаємо, що потенційно таким органом залежно від масштабів надзвичайної ситуації може вважатися Державна надзвичайна протиепізоотична комісія при Кабінеті Міністрів України або конкретна місцева державна надзвичайна протиепізоотична комісія, які здійснюють свою діяльність на підставі постанови Кабінету Міністрів України № 1350 від 21.11.2007 року [110].

На це вказують, зокрема передбачені зазначеною вище постановою їх повноваження приймати рішення про запровадження карантину та вирішувати питання про забій і знищення тварин, птиці у разі виявлення заразних хвороб тварин.

Окрім цього, згідно із ч. 2, 3 ст. 43 Закону України «Про ветеринарну медицину» у разі виникнення епізоотії відповідна комісія може визначати кордони інфікованої та буферної зон, а за необхідності – і зони спостереження, та приймати рішення про вжиття одного або декількох заходів, зазначених у ст. 44 цього Закону, серед яких, зокрема вилучення і безпечне знищення туш тварин, які загинули або були вбиті, та інших товарів або гною у разі неможливості їх знешкодження звичайними методами очищення та дезінфекції [91].

Складність у визначенні органу державної влади, який вправі реквізувати майно за обставин, не пов'язаних із введенням правових режимів надзвичайного або воєнного станів та відсутність єдиного підходу у цьому питанні, на наше переконання, є негативним явищем актуального правозастосування. Можливість виникнення надзвичайної ситуації, за якої не запроваджуватиметься воєнний чи надзвичайний стан, однак існуватиме потреба у прийнятті рішення про реквізицію є досить високою. У таких випадках час є важливим ресурсом, який необхідно використати з максимальною ефективністю, із застосуванням при цьому уже існуючих правових норм.

До прикладу візьмемо пандемію COVID-19, яка у зв'язці з потребою у запровадженні суворих карантинних обмежень зовсім нещодавно поставили держави усього світу перед небаченим до цього викликом та зумовили необхідність послуговуватися такими правовими механізмами, які зможуть швидко й ефективно зменшити негативні наслідки надзвичайної ситуації.

Світова практика боротьби з пандемією коронавірусу знає випадки використання у цих процесах реквізиції. Наприклад, у Великій Британії серед заходів, які здійснювались в умовах запровадженого карантину, передбачалась реквізиція приватних госпіталів як лікарень швидкої допомоги [215].

Пандемія коронавірусу на території України не супроводжувалася запровадженням надзвичайного стану та спричинила лише введення карантину і обмежувальних протиепідемічних заходів.

Незважаючи на це, її безумовно можна відносити до переліку небезпечних подій, про які ідеться у ч. 1 ст. 353 ЦК України. А тому можливість виникнення ситуацій реквізиції майна з метою суспільної необхідності (будинку для використання під лікарню, транспортних засобів для транспортування пацієнтів до лікарень) є цілком реальною.

Який би орган державної влади у такому випадку приймав рішення про реквізицію, не зрозуміло. Постанова Кабінету Міністрів України № 1236 від 09.12.2020 року, згідно із якою запроваджувався карантин, не лише не вирішує цієї проблеми, але й не допускає можливості здійснення реквізиції в умовах поширення коронавірусу [99].

Відтак, видається не лише правильним, але й нагальним прийняття спеціального закону про реквізицію із визначенням у ньому органу (-ів), який (-і) самостійно або ж у координації з іншими органами державної влади був (-ли) б управлінням (-и) на примусове відчуження майна [212].

Рішення держави в особі уповноважених на це органів про примусове відчуження майна може мати різну зовнішню форму виразу, оскільки

жодних вимог законодавцем не встановлено. Вимог щодо змістовного наповнення цього рішення також немає. Незважаючи на це, можна припустити, що у ньому повинна бути зафіксована воля суб'єкта, який його приймає, інформація про майно, яке реквізується та його ідентифікуючі ознаки, а також із якою метою та для забезпечення яких державних потреб відчужується майно.

Прийняття адміністративного акту про реквізицію передбачає вчинення уповноваженим органом дій щодо безпосереднього відчуження майна. Цей процес супроводжується складанням акту передачі, форма якого законодавцем не завжди визначається.

Зокрема, у разі відчуження тварин при епізоотії форма Акта про вилучення сільськогосподарських тварин з метою їх знищення або забою при ліквідації особливо небезпечних (карантинних) хвороб затверджена наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України № 207 від 12.04.2017 року [116].

Водночас, у решті випадків не зрозуміло, яким способом та яку інформацію відображати у документі про примусове вилучення майна. Вважаємо, що за відсутності встановленої форми можливим є застосування форми акта, яка передбачена у ст. 7 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» (зрозуміло, що з урахуванням особливостей досліджуваного виду реквізиції) [127].

Унормування цього питання є важливим на практиці, оскільки момент набуття права державної власності на примусово відчужене майно пов'язують із моментом фактичної передачі майна, який оформлюється відповідним актом передачі [63, с. 133].

Отже, акт передачі є правовстановлюючим документом, який посвідчуватиме право власності держави на реквізоване майно та підтверджуватиме фактичне проведення реквізиції.

Згідно із ч. 3 ст. 353 ЦК України, реквізоване майно переходить у власність держави або знищується [192]. У юридичній літературі можна натрапити на думку про те, що у першому випадку право власності припиняється у відповідної особи з одночасним набуттям його у власність державою, у другому – переходу права власності не відбувається [179, с. 125].

З такою позицією ми не цілком погоджуємось, оскільки між моментом складення акту про примусове відчуження та моментом безпосереднього знищення майна завжди існує певний проміжок часу, протягом якого майно належить державі. У цих випадках застосовним є принцип, згідно з яким є річ – є право на неї; немає речі – немає й права на неї [167].

Окрім цього, знищення майна (визначення його фактичної долі) є проявом повноваження розпорядження, як складової цивілістичної тріади, яке може бути реалізованим виключно власником.

Тому навіть у разі реквізиції майна задля його знищення право власності не лише припиняється у попереднього власника, але й виникає у держави (хоча й не на тривалий проміжок часу).

У науковій літературі наявна думка про те, що рішення про реквізицію не підлягає оскарженню, воно належить до суверенного права держави та є виявом державницької волі, що має на меті забезпечення публічного порядку [65, с. 181].

Безсумнівність означеного твердження, на думку деяких правників, є суперечливою, зважаючи на закріплене на конституційному рівні право особи на звернення до суду для захисту своїх прав і свобод, яке, як правило, обмеженню не підлягає. Отже, станом на сьогодні зустрічаємо випадки, коли власник майна, яке реквізується, не лише може, але й звертається з метою оскарження до суду рішення про реквізицію його майна.

Процедура примусового відчуження передбачає також відшкодування вартості реквізованого майна.

Враховуючи положення ч. 4 ст. 1166 ЦК України, проведення реквізиції майна за обставин, не пов'язаних із введенням правових режимів надзвичайного або воєнного станів, є правомірною дією держави, яка завжди призводить до заподіяння власнику реквізованого майна шкоди. У зв'язку із цим, законодавець у ч. 1 ст. 353 ЦК України встановив обов'язок повного та попереднього відшкодування вартості реквізованого майна [192].

При цьому, як слушно зазначає О. В. Дзера: «він недостатньо чітко описав критерії визначення повного відшкодування, зокрема, не визначаючи порядок компенсації за майно, яке приносить власнику постійний прибуток і, відповідно, його реквізиція призводить до його зменшення або взагалі зникнення. Частина цього прибутку має бути врахована при оцінці упущеної вигоди, але в будь-якій ситуації відшкодування цих витрат має підкорятися критерію розумності та справедливості оплати. При розрахунку повної вартості реквізованого майна має бути враховано зменшення доходів від решти майна, якщо реквізовано частину, і така реквізиція призвела до зменшення доходів від нереквізованої решти майна» [189, с. 349].

Для визначення розміру відшкодування необхідним є проведення оцінки майна, яка, попри відсутність прямої вказівки, може відбуватися в порядку, передбаченому Законом України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні».

Законодавцем можуть встановлюватись особливості визначення розміру завданої шкоди. Наприклад, при відшкодуванні майнової шкоди (збитків), завданої особам унаслідок запровадження карантину (карантинних обмежень) тварин або у зв'язку з проведенням процедур і робіт щодо ліквідації особливо небезпечних (карантинних) хвороб, застосовується порядок, затверджений постановою Кабінету Міністрів України № 1003 від 31.10.2012 року [112; 189, с. 349].

Вважаємо, що визначення вартості майна повинно відбуватися на дату його оцінки, за аналогією із тим, як це передбачено для реквізиції в умовах правових режимів воєнного або надзвичайного станів. Проведення оцінки станом на дату прийняття адміністративного акту про реквізицію майна є помилковим, оскільки така може бути значно віддалена у часі від дати складання висновку про вартість майна, що впливатиме на його остаточну вартість.

Окрім грошової форми, норма ст. 353 ЦК України фактично передбачає можливість застосування натуральної форми відшкодування, закріплюючи у ч. 6 право попереднього власника вимагати надання йому взамін іншого майна, якщо це можливо [192].

Системне тлумачення норм вказаної статті дає підстави вважати, що як і при грошовому відшкодуванні, у випадку передачі взамін іншого майна застосовним є принцип повного та попереднього відшкодування.

За таких умов виникає низка важливих питань, на які ЦК України відповіді не дає. Зокрема, як встановити співмірність та рівноцінність майна, що передається взамін того, що реквізується; яке саме майно надаватиметься взамін; як встановити, у яких випадках передання іншого майна є можливим, а в яких – ні тощо.

Окрім цього, погоджуємося, що не зовсім доцільним є використання у ч. 6 ст. 353 ЦК України конструкції «попередній власник», адже таке формулювання свідчить, що держава уже набула право власності на реквізоване майно і лише після цього здійснюватиме його відшкодування, що суперечить частині першій цієї статті. Правильним було б говорити про власника, майно якого може бути реквізовано.

2.2. Реквізиція в умовах воєнного та надзвичайного стану

Наступним різновидом примусового відчуження майна є реквізиція в умовах правових режимів воєнного або надзвичайного станів, який передбачено ч. 2 ст. 353 ЦК України [192].

Механізм її здійснення врегульовано Законом України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» [127].

Згаданий закон містить легальне визначення терміна «примусове відчуження майна», аналіз якого в сукупності з іншими нормами цього ж закону підтверджує викладені нами вище висновки про винятковість права держави на проведення реквізиції; здійснення такої процедури лише в адміністративному порядку; належність реквізиції одночасно до правоприпиняючих та правовстановлюючих юридичних фактів тощо.

Особливість реквізиції у цьому випадку пов'язана перш за все із спеціальними правовими режимами воєнного чи надзвичайного станів, які запроваджуються у порядку, передбаченому Законами України «Про правовий режим воєнного стану» і «Про правовий режим надзвичайного стану» та передбачають обмеження конституційних прав та свобод громадян.

Введення цих правових режимів відбувається за наявності чітко визначених законом підстав, без встановлення яких застосування приписів Закону № 4765-VI виключається.

За загальним правилом, реквізиція може здійснюватися тільки за умови суспільної необхідності набуття державою права власності на майно, що є відправною точкою процесу реквізиції. Проте, формулюючи підстави для примусового відчуження майна в умовах воєнного чи надзвичайного станів, законодавець не послуговується звичним терміном «суспільна необхідність».

Законом № 4765-VI встановлено, що примусове відчуження майна відбувається «для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» [127]. Так, в умовах правового режиму воєнного стану потреба держави у тому чи іншому майні може зумовлюватися, наприклад, необхідністю його використання для виконання завдань з оборони України, захисту її суверенітету і територіальної цілісності, а в умовах надзвичайного стану – для усунення причин, що створили загрозу для безпеки громадян і стали підставою для впровадження цього правового режиму.

Окремі вчені вважають, що ситуація, за якої відсутня нормативна вимога належного обґрунтування потреби у реквізиції майна, негативно впливає на стан дотримання прав власників майна, оскільки держава потенційно може зловживати своїм правом на реквізицію. На цьому, до прикладу, акцентує увагу Р. В. Миронюк, який пропонує конкретизувати фактичні підстави примусового відчуження майна в умовах правового режиму воєнного та надзвичайного станів [61].

Ми переконані, що з огляду на винятковість відповідних правових режимів та причин їх впровадження, відсутність вимоги обґрунтовувати потребу у примусовому відчуженні майна у кожному конкретному випадку є цілком виправданою. До того ж, в умовах воєнного стану розголошення конкретних підстав, що зумовили потребу у тому чи іншому майні, може нашкодити суспільним інтересам, зокрема у випадках, коли йдеться про плани оборони. Більше того, обставини, що слугують підставами для введення правового режиму воєнного чи надзвичайного стану, самі по собі є настільки винятковими і загрозливими для безпеки населення, що потенційна «суспільна необхідність» у примусовому відчуженні майна існує за замовчуванням із моменту впровадження згаданих правових режимів.

Наступним питанням процедурного характеру є характеристика суб'єктів, уповноважених приймати рішення про примусове відчуження майна.

Згідно із нормами Закону № 4765-VI визначення органу, що приймає рішення про примусове відчуження майна в умовах правового режиму надзвичайного стану встановлюється Указом Президента [127]. Однак дискреція останнього при цьому не є безмежною, оскільки законодавець обмежив перелік органів, які можуть бути уповноважені реквізувати майно в період дії надзвичайного стану до органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, військового командування, органу місцевого самоврядування. Оскільки правовий режим надзвичайного стану може бути викликаний рядом різноманітних ситуацій, то й перелік органів, які можуть бути уповноважені на відвернення їх наслідків, зокрема шляхом примусового відчуження майна, теж є широким. Водночас обрання Президентом України конкретного органу, наділеного повноваженням примусово позбавляти права власності на користь держави, допоможе запобігти плутанині в процесі розподілу повноважень та не допустити свавільних дій органів державної влади.

Перелік органів, прерогативою яких є прийняття рішення про реквізицію в умовах правового режиму воєнного стану встановлюється одночасно двома нормативно-правовими актами рівносильної дії: Законом № 4765-VI та Законом № 389-VIII) [129].

Згідно із положеннями частини першої ст. 4 Закону № 4765-VI органами, уповноваженими приймати рішення про примусове відчуження майна в умовах воєнного стану, за загальним правилом, є військове командування, яке зобов'язане погодити його відповідно з Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласною, районною, Київською чи Севастопольською міською державною адміністрацією або виконавчим органом відповідної місцевої ради [127].

Екстраполюючи процитовану вище норму закону на суспільні правовідносини, які склалися в Україні після впровадження 24.02.2022 року воєнного стану [90], можна зробити висновок про помилковість її формулювання, оскільки Указом Президента України № 68/2022 «Про утворення військових адміністрацій» на базі обласних та районних державних адміністрацій було утворено відповідні військові адміністрації [139].

Зважаючи на те, що набір повноважень державних та військових адміністрацій різниться, у текст ч. 1 ст. 4 Закону № 4765-VI варто внести зміни: слово «державною» доцільно замінити на «військовою» та додати фразу «у разі їх утворення». Так, саме таке формулювання вжите у п. 4 ч. 1 ст. 8 Закону № 389-VIII, яким унормовано, що повноваження «примусово відчужувати майно, що перебуває у приватній або комунальній власності» може реалізовуватися військовим командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування [129].

Необхідно зауважити, що між цитованими вище нормами права простежується певна неузгодженість. Згідно із Законом № 389-VIII у прийнятті рішення про реквізицію імперативно беруть участь два органи: військове командування та військова адміністрація. Таке рішення вони можуть приймати самостійно або додатково залучати до цього процесу орган місцевого самоврядування або орган виконавчої влади.

Натомість зі змісту положень ч. 1 ст. 4 Закону № 4765-VI вбачається, що органом, який приймає відповідне рішення, є тільки військове командування, а погоджувати це рішення потрібно альтернативно або із державною адміністрацією, або із виконавчим органом місцевого самоврядування. При цьому із тексту ч. 1 ст. 4 Закону № 4765-VI неможливо встановити, у яких випадках рішення про реквізицію треба погоджувати з державною адміністрацією, а у яких – із виконавчим

органом місцевого самоврядування [127]. Вочевидь, вибір органу відбувається на розсуд військового командування.

Для вирішення вищеописаної колізії необхідно правильно визначити закон, норми якого підлягають застосуванню. На наше переконання, перевагу варто надавати Закону № 4765-VI, оскільки його норми деталізовано врегульовують підстави та процедуру примусового відчуження майна в умовах правового режиму воєнного стану. Тому вони є спеціальними стосовно норм Закону № 389-VIII, який лише узагальнено встановлює, які саме права особи (зокрема, право власності) можуть обмежуватись в умовах правового режиму воєнного стану.

Однак вирішення питання про те, яка саме норма права (ч. 1 ст. 4 Закону № 4765-VI чи п. 4 ч. 1 ст. 8 Закону № 389-VIII) має пріоритет при правозастосуванні, все ж не є однозначним, оскільки вони обидві мають однакову юридичну силу та встановлюють повноваження органів державної влади в умовах воєнного стану.

Отже, приписи Законів № 4765-VI та № 389-VIII, якими встановлено перелік органів, уповноважених приймати рішення про примусове відчуження майна в умовах воєнного стану, варто уніфікувати. Правові норми, які визначають коло органів, уповноважених приймати рішення про позбавлення особи права власності, повинні бути прописані із максимально можливою однозначністю та не бути суперечливими. Тільки таким способом можна дотриматися правової визначеності як однієї з іманентних складових верховенства права.

На наше переконання, в умовах воєнного стану вирішення питання про примусове відчуження майна доцільно віднести до компетенції військового командування та відповідних військових адміністрацій. Лише військове командування з огляду на виконувані ним функції може якнайкраще визначити наявність об'єктивної потреби у набутті державою права власності на конкретне майно. При цьому вдалим законодавчим кроком є вимога приймати таке рішення разом (за погодженням) із іншими

органами влади, зокрема із відповідними військовими адміністраціями як органами влади на місцях. Такий порядок прийняття рішення про реквізицію, на наше переконання, знижує ризики безпідставного позбавлення особи права власності на те чи інше майно. Водночас цілком виправданим видається встановлений у ч. 2 ст. 4 Закону № 4765-VI виняток із цього загального правила, згідно із яким у місцевостях, де ведуться бойові дії, рішення про примусове відчуження майна приймає одноосібно військове командування [127].

Ще одним питанням, яке потребує дослідження, є визначення, до державної (військової) адміністрації якого рівня потрібно звертатися військовому командуванню для погодження рішення про примусове відчуження майна. Так, у тексті ч. 1 ст. 4 Закону № 4765-VI серед переліку органів, які мають погодити рішення військового командування, вказано одночасно і обласні, і районні державні адміністрації, що можна трактувати двозначно:

а) як необхідність одночасного погодження із районною та обласною адміністрацією;

б) як можливість обирати, погодження якої державної адміністрації треба одержати.

Описана проблема знайшла своє відображення і в судовій практиці. Суди визнають законними як рішення про відчуження, прийняті військовим командуванням (командиром військової частини) за погодженням із начальником районної адміністрації [157]; так і рішення, прийняті військовим командуванням за погодженням із обласною державною адміністрацією [153].

Розглядаючи норму ч. 1 ст. 4 Закону № 4765-VI крізь призму критеріїв, напрацьованих ЄСПЛ, очевидним є те, що вона не може бути оцінена як «чітка та передбачувана щодо застосування та наслідків її дії» [150].

Отже, чинне законодавство потребує удосконалення у частині визначення кола органів, уповноважених примусово відчужувати майно у період воєнного стану.

У цьому контексті цікавим є досвід Фінляндії, де із метою здійснення повноважень щодо примусового відчуження майна створено спеціальний орган – комісію, яка складається з кадастрового інспектора та двох довірених осіб, обраних органом місцевого самоврядування [4, с. 204].

Водночас ми переконані, що створення в Україні постійно діючого органу державної влади, єдиним завданням якого є вирішення питань реквізиції, є недоцільним з погляду економії державних ресурсів. Окрім цього, екстраординарність процедури реквізиції виключає високу частоту її практичного застосування, внаслідок чого і потреба в існуванні спеціального органу відпадає.

Аналізуючи раціональність залучення до процесу прийняття рішення про реквізицію в умовах воєнного стану органів місцевого самоврядування, зазначимо, що в окремих випадках це суперечить правовій природі реквізиції, яка має примусовий характер та апріорі виключає добровільність. Наприклад, у разі, якщо примусовому відчуженню підлягає комунальне майно, може скластися парадоксальна ситуація, за якої прийняття рішення залежатиме від волі органу, що представляє інтереси власника (територіальної громади).

Припускаємо, що наділення вищевказаних органів компетенцією погоджувати рішення про реквізицію може бути зумовлено, серед іншого тим, що в силу норм чинного законодавства повноваження виконавчого органу місцевого самоврядування та виконавчих органів на місцях – державних (військових, у разі їх утворення) адміністрацій, можуть дублюватися (що є законодавчим недоліком), а в окремих випадках – делегуватися. Однак з огляду на викладені вище аргументи, органи місцевого самоврядування до процесу реквізиції, на наше переконання, залучатися не повинні.

Окрім зазначених вище органів та осіб, рішення про примусове відчуження майна в період дії воєнного стану може приймати одноосібно РНБО України. Відповідним повноваженням РНБО України була наділена зовсім нещодавно на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо оптимізації деяких питань примусового відчуження та вилучення майна в умовах правового режиму воєнного стану» (далі – Закон № 2561-IX) [130].

Цим законом було доповнено статтю 4 Закону № 4765-VI положенням про те, що РНБО України приймає рішення про реквізицію винятково щодо рухомого майна, яке має відповідати низці умов:

а) бути придатним для використання у цілях «забезпечення діяльності підприємств оборонно-промислового комплексу України»;

б) перебувати під ризиком «переривання його функціонування» у зв'язку із його розміщенням на території, щодо якої існує загроза тимчасової окупації;

в) межі його розташування не повинні перебільшувати 30 км від району ведення бойових дій чи тимчасово окупованої території [127].

Вважаємо, що процитована вище норма є «непрозорою», адже де-факто вона складається із визначень, змістовне наповнення яких неможливо однозначно встановити, що не відповідає стандартам законодавчої техніки. До прикладу, незрозуміло, які саме рухомі речі можуть використовуватися для забезпечення діяльності оборонно-промислового комплексу України, як і неможливо перевірити, чи дійсно існував ризик припинення їх функціонування.

За таких умов ця норма створює «індульгенцію» на вилучення будь-якого рухомого майна, розташованого на відстані 30 кілометрів від зони ведення бойових дій чи тимчасово окупованих територій. Правильність цієї тези впливає і з того, що після прийняття РНБО України рішення про примусове відчуження майна воно передається Кабінету Міністрів України,

згідно із кінцевим рішенням якого відповідне майно передається конкретному суб'єкту господарювання державного сектору економіки.

Отже, питання про те, для яких саме потреб реквізується майно й у чіткому розпорядженні воно передається, вирішується постфактум, що можна розцінювати як відсутність реальної потреби держави у реквізованому майні.

Вочевидь, введення особливого порядку відчуження рухомого майна, розташованого у безпосередній близькості від зони бойових дій чи тимчасово окупованих територій, мало на меті забезпечити оперативність цього процесу. Поряд із цим наділення повноваженням приймати рішення про примусове відчуження майна саме РНБО України все ж викликає певні застереження.

РНБО України є органом, який має виключно координаційні повноваження, а прийняті ним рішення, в тому числі ті, які стосуються примусового відчуження майна, набирають чинності лише за умови введення їх у дію указами Президента України [127]. Перелік повноважень Президента України, який має вичерпний характер та не підлягає розширювальному тлумаченню, не містить права приймати рішення про реквізицію, що виключає можливість введення ним у дію відповідних рішень РНБО України. Незважаючи на те, що на цю проблему суб'єкти законотворчості звертали увагу ще на момент перебування Закону № 2561-IX у статусі законопроекту, Верховна Рада України все ж проголосувала за його прийняття без урахування цих зауважень [68; 97].

До кола осіб, уповноважених приймати рішення про примусове відчуження майна, належить також Головнокомандувач Збройних Сил України, який відповідно до норми ст. 3 Закону № 389-VIII входить до переліку військового командування [129]. До його компетенції віднесено право приймати рішення про реквізицію майна, приватизованого у період воєнного стану та розташованого у місцевості, де ведуться бойові дії.

Цілком закономірним є те, що у місцевостях, де ведуться бойові дії, встановлено інший, відмінний від загального порядок реквізиції, оскільки, до прикладу, у цих місцевостях можуть належно не функціонувати військові адміністрації.

Водночас право власності повинно перебувати під однаковим захистом, незалежно від того, на якій саме правовій підставі (внаслідок укладення договору, в результаті спадкування чи приватизації) та у який період воно було набуто. Тому незрозуміло, чому рішення щодо примусового відчуження нещодавно приватизованого майна, розташованого в зоні бойових дій, може прийняти тільки Головнокомандувач, а аналогічне рішення щодо нерухомого майна, набутого у порядку спадкування, розташованого у цій же ж зоні, може прийняти як Головнокомандувач, так і командир військової частини. На наше переконання, варто встановити єдиний порядок примусового відчуження майна в зоні бойових дій та наділити відповідними повноваженнями військове командування.

Продовжуючи власне дослідження, зосередимо увагу також на проблематиці форми і змісту рішення про примусове відчуження майна в умовах правових режимів воєнного чи надзвичайного станів. Як влучно зазначає А. Б. Гриняк, належне документальне оформлення, з урахуванням винятків на територіях, де ведуться бойові дії, є однією з умов правомірності прийняття рішення про реквізицію [9, с. 36].

Рішення про примусове відчуження майна, за загальним правилом, встановленим ч. 1 ст. 4 Закону № 4765-VI, потребує погодження [127]. Хоча його форма та зміст законодавчо не визначені, потенційно вони є схожими до тих, про які ми зазначали при аналізі реквізиції за обставин, не пов'язаних із введенням правових режимів надзвичайного або воєнного станів.

Документом, який засвідчує набуття державою права власності на примусово відчужене майно, є акт встановленої форми, що затверджена

Кабінетом Міністрів України. Уніфікованість зовнішньої форми акту про примусове відчуження майна та імперативні вимоги щодо його змісту сприяють охороні прав суб'єктів, щодо яких таке рішення приймається. Саме належне складення акту про примусове відчуження із правильним зазначенням усіх необхідних даних полегшить реалізацію особою, право власності якої припинилося внаслідок реквізиції, одержання у майбутньому компенсації.

Відповідно до ст. 7 Закону № 4765-VI акт примусового відчуження повинен містити, серед іншого, такі реквізити: назву та підписи органу, що прийняв рішення про реквізицію та органу, що його погодив, а також – інформацію про власника, майно якого відчужується, та його підпис [127].

Як правило, його складають у присутності законного власника майна, що відчужується, або його представника. Проте їх відсутність не є перешкодою для оформлення акта.

Законом встановлена імперативна вимога про те, що до акта варто додавати висновок про вартість майна станом на дату його оцінки, яка проводилася у зв'язку з прийняттям рішення про його примусове відчуження, що виступає гарантією відшкодування шкоди власнику майна [127]. На важливості проведення у випадку реквізиції оптимальної оцінки об'єктів права власності на основі ринкових цін акцентував увагу, зокрема В. М. Коссак, з яким ми цілком погоджуємося [38, с. 94].

На підставі висновку про вартість майна, одержаного за результатами проведення його оцінки, встановлюватиметься розмір компенсації, яка підлягає виплаті (попередній чи наступній) особі, право власності якої примусово припиниться із волі держави.

Примусове відчуження майна в умовах правових режимів воєнного або надзвичайного станів, як і у випадку з першим різновидом реквізиції, варто кваліфікувати як правомірну дію держави, яка призводить до заподіяння шкоди.

У силу ст. 9, 10 Закону № 4765-VI особі, майно якої реквізується, гарантовано право на повне відшкодування (компенсацію) його вартості.

Вкрай критично ставимося до законопроекту, яким пропонується здійснювати відшкодування вартості майна «з урахуванням фінансових можливостей держави» [142]. Подібне положення, за умови його впровадження, нівелюватиме гарантію власника на компенсацію вартості його майна, що призведе до невиправданого втручання у право власності.

ЄСПЛ у своїй практиці, зокрема у справі «Скордіно проти Італії (№1)» наголошує, що «...неспівмірне втручання (в чийсь власність) і повна відсутність компенсації можуть вважатися виправданими тільки у виняткових обставинах» [221].

Ми переконані, що саме собою введення правового режиму воєнного стану не становить виняткову обставину, яка уможлиблює позбавлення особи права власності без виплати на її користь еквівалентної компенсації.

Як зазначалося вище, для реквізиції в умовах правових режимів воєнного або надзвичайного станів притаманним є наступне, а не попереднє, відшкодування вартості майна. Хоча застосування останнього також допускається.

Органом, відповідальним за виплату компенсації за примусове відчуження майна, є територіальний центр комплектування та соціальної підтримки за місцем відчуження майна, у разі відчуження майна у період воєнного стану, та орган, який прийняв рішення про таке відчуження, у разі відчуження майна у період надзвичайного стану. Право звертатися до цих органів виникає тільки після завершення воєнного чи надзвичайного стану.

Законодавцем визначено чіткі часові межі, протягом яких держава повинна виконати свій обов'язок із відшкодування вартості майна, а саме п'ять наступних бюджетних періодів, які настали після скасування правового режиму воєнного стану та один бюджетний період, який настав після скасування правового режиму надзвичайного стану [127].

Зважаючи на тривалість часового періоду, протягом якого примусово позбавлена права власності особа може отримати грошову компенсацію, її цінність може значно зменшитися, з огляду на інфляційні процеси, що відбуватимуться у державі. Задля забезпечення реальної відповідності вартості примусово відчуженого майна розміру компенсації на момент її фактичної виплати, видається правильним враховувати вплив такого чинника, як інфляція, у зв'язку із чим пропонуємо внести відповідні зміни до норм ст. 9-11 Закону № 4765-VI.

Висновки до Розділу 2

1. Єдиного нормативно-правового акту, який би забезпечував спеціальне правове регулювання примусового відчуження майна за обставин, не пов'язаних із введенням правових режимів надзвичайного або воєнного станів, у національному законодавстві не існує. Відтак, правові норми, які є необхідними для реалізації приписів ч. 1 ст. 353 ЦК України на практиці є несистематизованими та закріплені у різного роду та характеру нормативних документах.

2. Порядок примусового відчуження майна за обставин, не пов'язаних із введенням правових режимів надзвичайного або воєнного станів, передбачає: встановлення сукупності умов, які є необхідними для проведення реквізиції; прийняття рішення про здійснення реквізиції; відшкодування вартості примусово відчуженого майна власнику; безпосереднє вилучення реквізованого майна згідно із рішенням про примусове відчуження.

3. Виникнення будь-якої із перелічених у ч. 1 ст. 353 ЦК України подій може призвести або призводить до настання негативних наслідків (завдання шкоди життю, здоров'ю людини, її майну тощо). У зв'язку із цим держава, виконуючи свої конституційні обов'язки, повинна втрутитись та в порядку, передбаченому законом, забезпечити захист цивільного населення. Тож, норма цивільного законодавства про реквізицію пов'язана із законодавством про захист цивільного населення, основою якого є КЦЗ України.

4. Зважаючи на виключність реквізиції як підстави набуття лише права державної власності, що логічно передбачає суб'єктну обмеженість у прийнятті рішення про примусове відчуження майна, органи місцевого самоврядування не можуть наділятися такими повноваженнями. Станом на сьогодні, можна впевнено стверджувати, що єдиного суб'єкта прийняття

рішення про примусове відчуження майна не існує. Така ситуація зумовлена відсутністю комплексного законодавчого регулювання.

5. Встановлення органу державної влади, який може реквізувати майно, відбувається у кожному конкретному випадку. При цьому єдиного критерію, за допомогою якого можна було б встановити відповідний орган, законом не передбачено. В одних випадках таким критерієм може виступати об'єкт реквізиції, в інших – небезпечна подія, що призвела до виникнення надзвичайної ситуації.

6. У роботі вказано, що визначення вартості майна повинно здійснюватися на дату його оцінки, за аналогією із тим, як це передбачено для реквізиції в умовах правових режимів воєнного або надзвичайного станів. Проведення оцінки станом на дату прийняття адміністративного акту про реквізицію майна є помилковим, оскільки така може бути значно віддалена у часі від дати складання висновку про вартість майна, що впливатиме на його остаточну вартість.

7. З огляду на винятковість правових режимів воєнного та надзвичайного станів і причин їх впровадження, відсутність вимоги обґрунтовувати потребу у примусовому відчуженні майна у кожному конкретному випадку є цілком виправданою. До того ж в умовах воєнного стану розголошення конкретних підстав, що зумовили потребу у тому чи іншому майні, може нашкодити суспільним інтересам, зокрема у випадках, коли йдеться про плани оборони. Більше того, обставини, що слугують підставами для введення правового режиму воєнного чи надзвичайного стану, самі собою є настільки винятковими і загрозливими для безпеки населення, що потенційна «суспільна необхідність» у примусовому відчуженні майна існує за замовчуванням із моменту впровадження згаданих правових режимів.

8. Згідно із нормами Закону № 4765-VI визначення органу, що приймає рішення про примусове відчуження майна в умовах правового режиму надзвичайного стану, встановлюється Указом Президента. Однак

дискреція останнього при цьому не є безмежною, оскільки законодавець обмежив перелік органів, які можуть бути уповноважені реквізувати майно в період дії надзвичайного стану до органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, військового командування, органу місцевого самоврядування. Оскільки правовий режим надзвичайного стану може бути викликаний рядом різноманітних ситуацій, то й перелік органів, які можуть бути уповноважені на відвернення їх наслідків, зокрема шляхом примусового відчуження майна, теж є широким. Водночас обрання Президентом України конкретного органу, наділеного повноваженням примусово позбавляти права власності на користь держави, допоможе уникнути плутанини в процесі розподілу повноважень та не допустити свавільних дій органів державної влади.

9. Зі змісту положень ч. 1 ст. 4 Закону № 4765-VI вбачається, що органом, який приймає відповідне рішення, є тільки військове командування, а погоджувати це рішення потрібно альтернативно або із державною адміністрацією, або із виконавчим органом місцевого самоврядування. При цьому із тексту ч. 1 ст. 4 Закону № 4765-VI неможливо встановити, у яких випадках рішення про реквізицію варто погоджувати із державною адміністрацією, а у яких – із виконавчим органом місцевого самоврядування. Вочевидь, вибір органу відбувається на розсуд військового командування. Для вирішення вищеописаної колізії необхідно правильно визначити закон, норми якого підлягають застосуванню. На наше переконання, перевагу доцільно надавати Закону № 4765-VI, оскільки його норми деталізовано врегульовують підстави та процедуру примусового відчуження майна в умовах правового режиму воєнного стану. Тому вони є спеціальними стосовно норм Закону № 389-VIII, який лише узагальнено встановлює, які саме права особи (зокрема, право власності) можуть обмежуватись в умовах правового режиму воєнного стану.

10. Приписи Законів № 4765-VI та № 389-VIII, якими встановлено перелік органів, уповноважених приймати рішення про примусове відчуження майна в умовах воєнного стану, треба уніфікувати. Правові норми, які визначають коло органів, уповноважених приймати рішення про позбавлення особи права власності, повинні бути прописані із максимально можливою однозначністю та не бути суперечливими. Тільки таким способом можна дотриматися правової визначеності як однієї з іманентних складових верховенства права.

11. В умовах воєнного стану вирішення питання про примусове відчуження майна доцільно віднести до компетенції військового командування та відповідних військових адміністрацій. Лише військове командування з огляду на виконувани ним функції може якнайкраще визначити наявність об'єктивної потреби у набутті державою права власності на конкретне майно. При цьому вдалим законодавчим кроком є вимога приймати таке рішення разом (за погодженням) з іншими органами влади, зокрема із відповідними військовими адміністраціями як органами влади на місцях. Такий порядок прийняття рішення про реквізицію, на наше переконання, знижує ризики безпідставного позбавлення особи права власності на те чи інше майно. Водночас цілком виправданим видається встановлений у ч. 2 ст. 4 Закону № 4765-VI виняток із цього загального правила, згідно із яким у місцевостях, де ведуться бойові дії, рішення про примусове відчуження майна приймає одноосібно військове командування.

12. Право власності повинно перебувати під однаковим захистом, незалежно від того, на якій саме правовій підставі (внаслідок укладення договору, в результаті спадкування чи приватизації) та у який період воно було набуто. Тому незрозуміло, чому рішення щодо примусового відчуження нещодавно приватизованого майна, розташованого в зоні бойових дій, може прийняти тільки Головнокомандувач, а аналогічне рішення щодо нерухомого майна, набутого у порядку спадкування, розташованого у цій же зоні, може прийняти як Головнокомандувач, так і

командир військової частини. На наше переконання, доцільно встановити єдиний порядок примусового відчуження майна в зоні бойових дій та наділити відповідними повноваженнями військове командування.

13. Зважаючи на тривалість часового періоду, протягом якого примусово позбавлена права власності особа може отримати грошову компенсацію, її цінність може значно зменшитися, з огляду на інфляційні процеси, що відбуватимуться у державі. Задля забезпечення реальної відповідності вартості примусово відчуженого майна розміру компенсації на момент її фактичної виплати, видається правильним враховувати вплив такого чинника, як інфляція, у зв'язку із чим пропонуємо внести відповідні зміни до норм ст. 9-11 Закону № 4765-VI.

РОЗДІЛ 3. ОХОРОНА ТА ЗАХИСТ ПУБЛІЧНИХ І ПРИВАТНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ У РАЗІ РЕКВІЗИЦІЇ

3.1. Цивільно-правова охорона та способи захисту публічних і приватних прав та інтересів у разі реквізиції майна

З огляду на те, що реквізиція є одним із способів припинення права власності на користь держави, що відбувається примусово та поза волею попереднього власника, особливої актуальності набуває налагодження системи охорони та захисту майнових інтересів учасників відповідних правовідносин.

З огляду на те, що реквізиція безумовно супроводжується застосуванням примусу шляхом позбавлення права власності, охоронні та захисні норми, насамперед, повинні бути спрямовані на збереження та відновлення приватноправових інтересів. Водночас не менш важливим у правовідносинах, які складаються при реквізиції, є й недопущення ігнорування публічного (суспільного) інтересу та дотримання справедливого балансу між цими двома полярними за своїм змістом інтересами – публічним та приватним.

Зауважимо, що солідарності між науковцями у частині визначення змістовного наповнення понять «охорони» та «захисту» й детермінації, які норми права доцільно відносити до охоронних, а які – до захисних, досі немає.

Термінологічні проблеми понять «охорони», «захисту» були предметом дослідження багатьох учених, зокрема І. Є. Якубівського [207], Г. Б. Яновицької [208], М. М. Дякович [17] та інших. Водночас, розмежовуючи згадані поняття, ми дотримуємося позиції, висловленої, до

прикладу, О. Ф. Скакун, на переконання якої, охорона – це стан правомірної реалізації прав під контролем соціальних інститутів, але без їх втручання, а необхідність захисту виникає винятково у випадку існування перешкод для їх реалізації чи за наявності потенційної загрози порушення [160]. Схожу за змістом думку поділяє і Ю. В. Желіховська, яка у якості визначального критерію охорони виділяє забезпечувальні заходи, спрямовані на запобігання порушень прав, а захисні норми розглядає як такі, що мають на меті відновлення порушеного права [19].

Водночас норми права, які впроваджені із метою охорони певних суспільних відносин та запобігання порушень суб'єктивних цивільних прав, не можна розглядати ізольовано від тих норм, які мають на меті відновлення порушеного права. Саме тому частина вчених, які досліджували це питання, вважають, що «...норми про захист прав складають лише певну частину охоронних норм», з чого можна констатувати, що «охорона» та «захист» співвідносяться як ціле та частина [58].

Не заглиблюючись у питання теорії держави і права, пропонуємо дослідити, як функціонує концепція охорони та захисту на прикладі реквізиції майна.

З метою охорони майнових прав та інтересів власника відчужуваного в процесі реквізиції майна необхідно неухильно дотримуватися законодавчо визначеної процедури, що й забезпечить правомірність позбавлення права власності.

Відзначимо, що цивільно-правова охорона прав у площині реквізиції досягається насамперед за допомогою чіткого, деталізованого, однозначного за змістом та доступного для тлумачення і застосування законодавчого врегулювання таких питань, як:

- підстави та порядок примусового відчуження майна;
- перелік органів влади, уповноважених здійснювати реквізицію;
- проведення оцінки майна, яке підлягає примусовому відчуженню;

– варіанти відшкодування (компенсації) шкоди, завданої особі, майно якої примусово відчужується на користь держави.

Незважаючи на те, що за своєю суттю більшість приписів, які внаормують вищезгаданий перелік питань, є регулятивними, саме їх суворе дотримання і є первинною гарантією непорушення прав та інтересів суб'єктів правовідносин, які складаються при реквізиції – уповноважених органів державної влади/органів місцевого самоврядування, з однієї сторони, та фізичних осіб, які піддаються примусу, з іншої.

До прикладу, охорона приватних інтересів під час реквізиції проявляється у тому, що для запуску цієї процедури повинні існувати екстраординарні обставини: впровадження правового режиму воєнного чи надзвичайного станів, стихійне лихо, аварія, епідемія, епізоотія та інші надзвичайні обставини.

Не менш значущим є й те, що реквізиція відбувається із дотриманням принципу повного відшкодування вартості відчуженого майна, який, залежно від виду реквізиції, може бути попереднім або наступним. Цей принцип знайшов своє відображення як в Основному Законі (ст. 41) [35], так і на рівні ЦК України (ч. ч. 1, 2 ст. 353) [192] та спеціального Закону «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» [127].

У розрізі цього питання зауважимо, що, попри послідовність законодавця у закріпленні вищезгаданого принципу, врегулювання відшкодування вартості примусово відчуженого майна потребує конкретизації. Як слушно зазначає Н. Б. Москалюк, «...законодавець не досить чітко описав критерії визначення повного відшкодування» [65].

За загальним правилом, повнота відшкодування завданих збитків забезпечується двома складовими: виплатою розміру реальних збитків та упущеної вигоди. Однак питання про те, чи відшкодовується власнику, майно якого було реквізовано, вартість упущеної вигоди, а якщо так – коли та за яких умов, залишається відкритим.

Так, комплексний аналіз норм Закону № 4765-VI, зокрема ст. 9 та 11, які врегульовують порядок отримання компенсації за примусово відчужене майно, дає підстави для висновку про те, що вартість компенсації обмежується сумою, зазначеною у висновку (звіті) про оцінку реквізованого майна, та, відповідно, не охоплює ймовірні суми упущеної вигоди. Такий висновок ґрунтується, зокрема, на використаній законодавцем конструкції у згаданій вище ст. 9 Закону № 4765-VI, у якій ідеться саме про «повне відшкодування вартості», а не про «повне відшкодування завданої шкоди». Отже, законодавець гарантує відшкодування тільки прямих збитків, які дорівнюють вартості примусово відчуженого майна. До аналогічного висновку, дослідивши приписи згаданого нами вище закону, дійшов і науковець-цивіліст Р. В. Крупник [46].

На наше переконання, правове регулювання правовідносин із відшкодування шкоди, що завдана примусовим відчуженням майна в умовах правового режиму воєнного та надзвичайного стану, доцільно вдосконалити, закріпивши норми, які деталізують принцип повного відшкодування шкоди, зокрема у частині відшкодування упущеної вигоди. Саме таким способом, відшкодувавши особі, право власності якої примусово припинено, завдані цією дією збитки у повному обсязі, можна відновити порушений баланс приватно- та публічно-правового інтересів.

Розмірковуючи на тему справедливого розміру компенсації, яка підлягає сплаті особі, майно якої було реквізовано, варто звернутися до прецедентної практики ЄСПЛ. До прикладу, у рішенні «Літтоу проти Сполученого Королівства» суд констатував, що «націоналізація власності, без розумної компенсації, становитиме неспівмірне втручання, яке не може бути розцінене як таке, що відповідає статті 1 Протоколу 1 КЗПЛ. Стандарти компенсації, за умови, що вищезазначений баланс буде збережений, можуть різнитися залежно від конкретних випадків

націоналізації. Держава має широкі рамки дискреції не тільки в частині рішень про націоналізацію, але й умов компенсації» (*перекл. – авт*) [151].

Отже, міжнародне право не містить конкретизованих стандартів компенсації вартості реквізованого майна, окрім як загальної вимоги про збереження балансу інтересів, яка за своїм змістом є дещо оцінною. Водночас мінімальна компенсація у розмірі, що становить еквівалент ринкової вартості реквізованого майна, повинна бути сплачена у кожному конкретному випадку, інакше рівновага між приватними та публічними інтересами, на наше глибоке переконання, буде грубо порушена.

Не менш цікавою у площині описаної проблематики є й думка В. І. Новошицької, яка зауважує, що чинним законодавством не врегульовано, яка саме вартість майна повинна бути відшкодована (ринкова, спеціальна, вартість заміщення, вартість відтворення). У такому разі доцільно керуватися загальним правилом, встановленим Постановою КМУ, та брати до уваги ринкову вартість відповідного об'єкту, що не виключає потреби конкретизації у цій частині відповідних правових норм [71; 108].

Зауважимо, що одним із недоліків законодавства, який негативно відображається на охороні прав та інтересів осіб, котрі позбавляються права власності, є відсутність правового регулювання механізму відшкодування (компенсації) шкоди при реквізиції в разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин, яке, враховуючи норми ч. 1 ст. 353 ЦК України, повинно бути попереднім і повним. Як вбачається із практики, у такому випадку уповноваженими органами розробляється спеціальний порядок, який унормовує процедуру відшкодування шкоди винятково у контексті настання конкретного, персоніфікованого стихійного лиха, аварії, епізоотії чи іншої надзвичайної обставини, що зумовила суспільну необхідність у відчуженні майна на користь держави.

Яскравим прикладом слугує Порядок відшкодування майнової шкоди (збитків), завданої особам унаслідок запровадження карантину (карантинних обмежень) тварин або у зв'язку з проведенням процедур і робіт щодо ліквідації особливо небезпечних (карантинних) хвороб, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 31.10.2012 № 1003, яким встановлено порядок відшкодування вартості сільськогосподарських тварин, що були вилучені з метою знищення або забою [112].

На наше переконання, порядок відшкодування шкоди, завданої реквізицією, що відбулася в разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин, повинен мати уніфікований характер, незалежно від специфіки надзвичайної обставини, яка мала місце.

Розробка єдиного порядку попереднього відшкодування шкоди, завданої примусовим відчуженням майна у випадку стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин, є необхідною частиною системи регулятивних норм, які спрямовані на уможливлення якісної реалізації особою, майно якої реквізоване, права на компенсацію завданих державою збитків.

Щодо порядку здійснення повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану, то воно врегульоване на рівні однойменного підзаконного нормативно-правового акту, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 31.10.2012 року № 998 [13]. У цьому випадку вартість реквізованого майна підлягає наступному, а не попередньому, відшкодуванню.

З цього приводу варто зацентувати увагу на одній із норм охоронного характеру, закріплених у згаданій вище постанові № 998, відповідно до якої відмова у прийнятті та розгляді заяви про виплату наступної повної компенсації за примусово відчужене майно не допускається [13]. Так, процитована норма має на меті нівелювання випадків безпідставного створення перепон особі, примусово позбавленій права власності, у

реалізації нею конституційного права на отримання компенсації за відібране в неї майно.

Водночас, попри загальність принципу попереднього відшкодування збитків, завданих реквізицією, цілком виправданим є закріплена законодавцем можливість їх наступного відшкодування в умовах правових режимів надзвичайного чи воєнного стану. Це пояснюється винятковістю згаданих правових режимів, при впровадженні яких з метою захисту суспільних (публічних) інтересів приватні інтереси можуть зазнавати відчутних обмежень.

Проте темпоральні межі наступного відшкодування вартості реквізованого в умовах надзвичайного чи воєнного стану майна повинні бути прописані в законі та, за можливості, бути не настільки довгими, щоб створити надмірний тягар для особи, позбавленої права власності. У розрізі цього питання зауважимо, що, до прикладу, встановлений національним законодавством строк для виплати компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного стану (який дорівнює п'яти бюджетним періодам після його скасування), на нашу думку, все ж є дещо довготривалим.

Однак досить широкі часові межі для здійснення компенсації за примусово відчужене майно доцільно трактувати як такі, що впроваджені насамперед із метою охорони публічних інтересів.

Для кращого розуміння змістовного наповнення словосполучення «публічний/державний інтерес» варто звернутися до рішення Конституційного Суду України, який наголосив на тому, що інтереси держави відрізняються від інтересів інших учасників суспільних відносин, що полягає у їх спрямованості «на захист суверенітету, територіальної цілісності, державного кордону України, гарантування її державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, охорону землі як національного багатства, захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання тощо» [154].

Так, на перший погляд, оцінюючи правову природу реквізиції, можна зробити помилковий висновок про те, що охорони потребують тільки приватні інтереси. Подібний висновок не відповідає дійсності, оскільки сама собою процедура реквізиції проводиться виключно у випадках, коли існує гостра суспільна необхідність, яку не можна задовольнити в інший спосіб, наприклад, за рахунок наявного в державній власності майна.

З цього погляду із врахуванням публічних інтересів та усіх спровокованих воєнним станом негативних наслідків, п'ятирічний строк для виплати компенсації за реквізоване майно, видається більш виправданим.

У досліджуваних нами правовідносинах охорона публічних інтересів і сприяння їх якнайшвидшій реалізації в найоптимальніший спосіб забезпечується, зокрема, тим, що реквізиція відбувається у позасудовому порядку, на підставі адміністративного акту.

Отже, рішення уповноваженого суб'єкта владних повноважень про примусове відчуження майна на користь держави не потребує підтвердження зі сторони судового органу, як це вимагається, до прикладу, при примусовому відчуженні земельної ділянки з підстав суспільної необхідності [94].

Так, право державної власності на майно при реквізиції виникає одразу ж у момент складення Акту про примусове відчуження, що дозволяє у максимально пришвидшеному темпі задовольнити за рахунок цього майна публічний (суспільний) інтерес [127].

Кожен має право будь-якими, не забороненими законом засобами, захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Ця норма конкретизована у ст. 15 ЦК України, яка закріплює право кожної особи на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оскарження [5, с. 114]. У випадку, якщо особа, майно якої реквізовано, вважає, що її права чи законні інтереси порушені, вона повинна вживати активних дій, спрямованих на їх відновлення.

Процес реалізації суб'єктивних цивільних прав набуває особливого значення, коли йдеться про їхній захист [20, с. 105–106]. Пропонуємо більш детально дослідити питання про те, як можуть бути захищені права особи, право власності якої припинено із волі держави.

Захист суб'єктивних цивільних прав посідає важливе місце в механізмі правового регулювання речових прав. Реалізація права на захист суб'єктивного речового права відбувається за наявності юридичного факту, який проявляється в оскарженні, невизнанні, порушенні правомочностей власника (володільця речового права), які складають зміст речового права [26, с. 347].

Зокрема, В. І. Цікало зауважив, що превентивні способи захисту застосовують тоді, коли порушення прав ще не відбулося, але існує реальна загроза його порушення. При цьому ефективність захисту прав, на думку згаданого ученого, має бути визначена з урахуванням двох критеріїв: 1) доступності; 2) достатності [195, с. 530–531].

Позаяк особливостями захисту суб'єктивних прав у механізмі правового регулювання у літературі визнають специфічні юридичні факти, з настанням яких виникає можливість захисту та реалізацію захисту суб'єктивного права через належні способи захисту [42, с. 215], а обов'язковою умовою визнання обраного способу захисту належним вважають його ефективність [45, с. 211].

З огляду на те, що конструкція реквізиції містить елемент державного примусу, то способи захисту, які підлягають потенційному використанню у випадку порушення суб'єктивного права чи інтересу, як правило, є юрисдикційними, тобто такими, які передбачають звернення до компетентного органу, насамперед – судового.

У зв'язку з цим, варто згадати про ремарку Н. Б. Москалюк про те, що рішення про реквізицію не підлягає оскарженню, воно належить до суверенного права держави та є проявом державницької волі [63, с. 131]. Натомість права власника майна, що реквізується, можуть бути захищені в

інший спосіб, а саме шляхом оскарження до суду рішення про його оцінку, на що прямо вказують норми ч. 3 ст. 8, ч. 1 ст. 13 Закону № 4765-VI, ч. 4 ст. 353 ЦК України.

Незважаючи на те, що законом прямо не передбачено можливості оскаржувати рішення про реквізицію, особа, яка вважає, що її права цим рішенням були порушені, не може бути обмежена у праві подати до суду відповідну позовну заяву. Ця можливість гарантується кожній без винятку особі з огляду на закріплене на конституційному рівні право на судовий захист, який полягає у «можливості за допомогою звернення до суду захищати свої порушені права і законні інтереси» [21].

Однак результатом подання позову про скасування рішення про реквізицію найімовірніше буде відмова у його задоволенні, що цілком закономірно впливає із правової сутності реквізиції та підтверджується численною судовою практикою.

Проте ми все ж не можемо стверджувати про абсолютну правильність усіх рішень суб'єктів владних повноважень про реквізицію майна і, відповідно, цілковиту неможливість їх скасування у судовому порядку. Звісно, якщо таке рішення було прийнято некомпетентним органом чи не з метою задоволення суспільної необхідності, воно підлягає скасуванню. Водночас описані рішення, з огляду на їхню суть, навіть не можна кваліфікувати як рішення про реквізицію, з огляду на відсутність її визначальних ознак (як-от, проведення виключно із метою задоволення суспільної необхідності).

Саме із вищенаведених мотивів вважаємо, що неприпустимим є процесуальне рішення про відмову у відкритті провадження у справах про оскарження рішення про реквізицію, зважаючи на те, що спір не підлягає розгляду в порядку судочинства.

При цьому доцільно розрізняти оскарження рішення про реквізицію, яке фіксує волевиявлення уповноваженого на реквізицію органу, та акт про примусове відчуження, який містить інформацію про цю подію. Так,

рішення про реквізицію, на відміну від акту про примусове відчуження, є правовим актом індивідуальної дії, який потенційно може бути оскаржений та скасований. Таке рішення має індивідуально-конкретні приписи, які безпосередньо впливають на суб'єктивні права персоніфікованої особи. Йдеться про відчуження у власника чітко ідентифікованого майна, що тягне на собою зміну правовідношення – припинення права приватної/комунальної власності та набуття права державної власності. Рішення про реквізицію, прийняте уповноваженим суб'єктом, завжди адресується конкретному суб'єкту (власнику майна, яке відчужується у примусовому порядку) і створює права та/чи обов'язки лише для цього суб'єкта. Саме такі критерії акту індивідуальної дії були сформульовані судом касаційної інстанції у процесі правозастосування [77].

Зазначене вище допомагає ідентифікувати рішення про реквізицію саме як акт індивідуальної дії. Натомість акт про примусове відчуження тільки підтверджує факт та конкретні обставини реквізиції, а відтак його скасування є апріорі неефективним способом захисту, який не матиме жодних правових наслідків.

До прикладу, у постанові Шостого апеляційного адміністративного суду від 06.10.2022 року у справі № 580/3112/22 зазначено, що оскільки «акт про примусове відчуження або вилучення майна не є рішенням відповідача – військового командування та не підлягає оскарженню в порядку жодного судочинства», то у відкритті провадження у справі у частині позовних вимог про його скасування необхідно відмовити [84].

На наше переконання, у таких справах все-таки варто відкривати провадження та відмовляти у задоволенні позовної вимоги про скасування акту про примусове відчуження, з огляду на констатацію неефективності цього способу захисту. Між тим позовні вимоги про визнання протиправним (незаконним) рішення про реквізицію та його скасування, без вимоги про повернення цього майна, також не призведе до поновлення порушеного права.

Вважаємо за потрібне зауважити, що з судової практики вбачається, що правильно поєднувати вимогу про скасування рішення про реквізицію із вимогою про повернення майна (як такого, що було набуто у власність без відповідної правової підстави). Неналежними способами захисту, на наше переконання, є пред'явлення позовної вимоги про визнання права власності на майно, що було відчужено, та про його витребування; чи про застосування наслідків недійсності правочину [156; 182].

Так, реквізицію, з огляду на присутність в ній елементу державного примусу та відсутність волевиявлення особи на припинення права власності на належне їй майно, не можна вважати правочином.

Застосування як способу захисту віндикації можливе за умови, якщо володілець (набувач) майна одержав його за певної правової підстави, а рішення про реквізицію може бути скасовано судом виключно у випадку, якщо воно було прийнято за умови цілковитої відсутності для цього правової підстави та було таким, що суперечить юридичному змісту реквізиції й несумісним із метою її здійснення.

За таких умов, єдиним ефективним способом захисту в описаній ситуації є саме кондикційна позовна вимога, яка застосовується за наявності так званої концепції «абсолютної» безпідставності набуття майна [81].

Ще одним аспектом, який потребує ретельного дослідження, є визначення юрисдикційності спорів про скасування рішень про реквізицію.

Для надання однозначної відповіді на запитання про те, у порядку якого судочинства – адміністративного чи цивільного – підлягають розгляду позови про визнання незаконним/протиправним та скасування рішення про реквізицію, варто зрозуміти, є спірні правовідносини за своїм змістом приватно- чи публічно-правовими. Так, саме характер спору і є тією визначальною розмежувальною ознакою, яка дозволяє правильно обрати юрисдикцію.

З одного боку, спір про скасування рішення про реквізицію можна охарактеризувати як спір про право цивільне, оскільки центральним питанням, яке незалежно від конкретних обставин вирішуватиме суд, буде питання про те, чи було допущено порушення права власності. Зі схожих міркувань, до речі, виходив Касаційний господарський суд у складі ВС у справі № 904/868/22, приймаючи постанову від 14.02.2023 та визначаючи господарську юрисдикцію у справі щодо скасування, недійсності наказу та акту про відчуження майна у примусовому порядку.

З іншого боку, предметом оскарження є протиправні дії суб'єкта владних повноважень (органу, який здійснив реквізицію) та виданий ним акт індивідуальної дії, які повинні бути проаналізовані на предмет їх законності, зокрема шляхом перевірки наявності достатніх підстав для прийняття спірного рішення; встановлення, чи діяв відповідач у межах визначеного законодавством кола його компетенції тощо.

Окрім зазначеного вище, ще одним традиційно утвердженим у судовій практиці критеріїв виокремлення приватно- та публічно-правових спорів є питання про те, чи виконував суб'єкт владних повноважень у спірних правовідносинах «публічно-владні управлінські функції», і чи обумовлено виникнення спору їх виконанням чи невиконанням [78].

У площині правовідносин, які складаються в процесі реквізиції, відповідь на наведене вище запитання буде ствердною. Однак це ще не підтверджує безапеляційну правильність віднесення досліджуваної категорії справ до спорів, що підлягають розгляду у порядку адміністративного судочинства.

Незважаючи на те, що сам по собі інструмент реквізиції є одним із проявів виключної влади держави як суверена, його наслідком у всіх без винятку випадках є припинення та набуття одного з найбільш базових приватноправових майнових прав – права власності. Зважаючи на це, позовна вимога про визнання незаконним рішення про реквізицію, його скасування та повернення примусово відчуженого майна має ознаки

приватноправової, а відтак, на наше переконання, підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства.

Проаналізувавши актуальну судову практику, можна дійти висновку, що єдина позиція із цього приводу поки що не напрацьована. До прикладу, Малиновський районний суд м. Одеси, Першотравневий районний суд м. Чернівців відкрили провадження у справах про «визнання дій неправомірними, скасування акту про примусове відчуження ... та зобов'язання повернути майно», «визнання незаконним та скасування рішення та Акту, витребування майна», констатувавши у такий спосіб, що ця категорія справ підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства [181; 182].

Однак окружні адміністративні суди також постановляють ухвали про відкриття провадження у справах про оскарження рішень про реквізицію [180; 183].

Цікаво те, що ухвали судів перших інстанцій про відкриття провадження у справах про оскарження рішень про реквізицію, як правило, не містять мотивів правильності обраного позивачем судочинства.

Відсутність єдиної позиції з приводу юрисдикційності спорів про оскарження рішень про реквізицію пояснюється тим, що численна судова практика у цій сфері почала накопичуватися тільки після початку впровадження 24.02.2022 року на території України правового режиму воєнного стану [90], що й зумовило часте застосування реквізиції. За таких умов, описана невизначеність у питанні юрисдикції є нагальною проблемою, яка може бути вирішена шляхом формування ВС висновку з цього приводу.

На наш погляд, заслуговують на особливу увагу й потребують дослідження норми ч. 3 ст. 8 Закону № 4765-VI, оцінка майна, за якою попередньому власнику було відшкодовано вартість примусово відчуженого майна, може бути оскаржена до суду [127].

Як відомо, проведення оцінки майна, що підлягає реквізиції, має іманентне значення в контексті виплати компенсації особі, право власності якої примусово припиняється. Це підтверджується тим, що документ, який містить висновок про оцінку майна станом на момент його відчуження, є обов'язковим до виготовлення та разом із Актом про примусове відчуження становить підставу для виплати компенсації [13].

Не можна оминати того, що прописаний законодавцем спосіб захисту прав особи, право на виплату компенсації якої було порушено, викликає застереження.

Оцінка майна проводиться на підставі Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» та об'єктивується у звіті про оцінку майна – документі, що містить висновки про вартість майна та підтверджує виконані процедури з оцінки майна суб'єктом оцінної діяльності [126].

Згідно із релевантною правовою позицією Великої Палати ВС «правова природа звіту про оцінку майна унеможлиблює здійснення судового розгляду щодо застосування до нього наслідків, пов'язаних зі скасуванням юридичних актів чи визнанням недійсними правочинів» [76]. Такий висновок закономірно впливає із тези про те, що звіт про оцінку майна тільки відображає вартість того чи іншого майна, однак сам по собі не створює наслідків у правовій площині, не встановлює, не змінює та не припиняє суб'єктивні права учасників відповідних правовідносин. Звіт про оцінку тільки «підтверджує зроблені суб'єктом оціночної діяльності висновки і його дії щодо реалізації своєї практичної діяльності» [82].

Отже, звіт про оцінку майна не може бути безпосереднім предметом оскарження, оскільки його скасування не матиме жодних реальних наслідків, які б сприяли захисту порушених прав скаржника. Відтак незгода із висновком про вартість майна, яке було реквізовано, має викладатися у позові про відшкодування його вартості, на чому акцентує увагу, зокрема Р. В. Крупник, із позицією якого ми цілком солідарні [46]. Тягар доведення

хибності звіту про оцінку покладається при цьому на особу, яка подає відповідний позов та може бути реалізований, серед іншого, за допомогою його рецензування; проведення нової оцінки.

Додамо, що альтернативою повного відшкодування вартості реквізованого майна є можливість отримати взамін інше майно. Так, з огляду на ч. 5 ст. 353 ЦК України у разі реквізиції майна його попередній власник може вимагати взамін надання йому іншого майна, якщо це можливо [192].

Використана законодавцем конструкція є не зовсім вдалою, оскільки із її змісту неможливо встановити, який суб'єкт уповноважений приймати рішення про передачу особі, майно якої було реквізовано, іншого майна; якими є критерії взаємозамінності майна та який порядок виплати різниці між їх вартістю у випадку, якщо воно не є рівноцінним. Окрім цього, практична ефективність аналізованої норми зводиться нанівець словосполученням «якщо це можливо», яке є максимально неконкретизованим та уможливорює немотивовану відмову у задоволенні вимоги попереднього власника про надання майна взамін реквізованому.

Ця законодавча прогалина могла б бути нівельована шляхом деталізації норми ч. 5 ст. 353 ЦК України, до прикладу, у спеціальному законі. Проте у Законі № 4765-VI норму ч. 5 ст. 353 ЦК України майже дослівно продубльовано у ч. 3 ст. 12, яка звучить так: «колишній власник майна, яке було примусово відчужене, може вимагати взамін надання йому іншого майна, якщо це можливо» [127].

На наше переконання, встановлення чіткого порядку реалізації права на одержання майна покращить охорону та розширить можливості щодо захисту приватних прав та інтересів власників, майно яких було реквізовано. Особливо актуалізується окреслена потреба у разі, якщо об'єктом примусового відчуження було нерухоме майно, зокрема житлове. За таких обставин, чинне законодавство потребує вдосконалення в частині

деталізації процедури одержання особою, право власності якої було примусово припинено, рівноцінного майна взамін.

Важливою гарантією, спрямованою на охорону та захист приватноправових інтересів, є закріплення можливості попереднього власника поновити право власності на примусово відчужене майно, якщо потреба у його використанні з метою задоволення публічних інтересів відпала. Це право може бути реалізоване винятково у судовому порядку шляхом подання позовної заяви про повернення майна, за умови його збереження в натурі [127].

Ще одним питанням у площині охорони приватноправових інтересів, яке потребує дослідження, є незахищеність прав третіх осіб на майно, яке підлягає реквізиції. Так, діючий нормативно-правовий базис ніяк не врегульовує, як примусове відчуження впливає на права осіб, які є титульними володільцями відповідного майна, наприклад, на підставі договору оренди. З огляду на правову природу реквізиції та мету її здійснення, права третіх осіб на відчужуване майно, за аналогією із правами попередніх власників, повністю припиняються.

Юридична доля реквізованого майна чітко визначена: воно або знищується, або використовується для задоволення нагальних суспільних потреб, що виключає можливість його подальшого використання, до прикладу, орендарем. Однак автоматичне припинення прав титульних володільців на майно внаслідок зміни його власника повністю суперечить принципу «право слідує за річчю», який де-факто відтворений у вітчизняному цивільному законодавстві.

За таких умов норми, що регулюють примусове відчуження майна, повинні бути доповнені застереженням про те, що реквізиція є підставою для припинення прав третіх осіб на майно, яке переходить у власність держави.

3.2. Особливості охорони та захисту публічних і приватних прав та інтересів у разі реквізиції окремих видів майна

В умовах протидії держави України збройній агресії російської федерації та захисту фундаментальних цінностей на Європейському континенті актуальним постає питання ефективного регулювання приватних відносин, особливо щодо припинення права приватної власності фізичних та юридичних осіб на належне їм майно. З приписів ст. 41 Конституції України вбачається, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності, а право приватної власності є непорушним [35]. Водночас з метою суспільної необхідності, забезпечення державної безпеки, громадських інтересів може з'явитися необхідність у примусовому відчуженні або вилученні майна, зокрема рухомих речей, що належать учасникам цивільних відносин. У цьому контексті особливого значення набуває питання належного нормативного регламентування відповідних відносин та забезпечення ефективного механізму їх функціонування, що вказує на актуальність цієї проблематики.

У наукових джерелах вказують, що при припиненні права власності примус може застосовуватися за наявності різних підстав: суспільні інтереси (потреби) (земельні ділянки та відповідно нерухоме майно, яке розташоване на них); неналежне (безгосподарне) утримання або нецільове використання особливо цінних об'єктів (земельних ділянок, пам'яток культурної спадщини); локалізація наслідків надзвичайних ситуацій (реквізиція); санкція за правопорушення (звернення стягнення на майно, конфіскація майна) тощо [7, с. 72].

Громадяни України з 24 лютого 2022 року проживають у новій реальності, продиктованій військовою агресією російської федерації. За цих умов державні повноваження щодо забезпечення невідкладних потреб

оборони розширилися. У зв'язку із цим може бути реквізоване нерухоме майно (земельні ділянки, будинки, квартири тощо), автомобілі та інші транспортні засоби, майно, визначене індивідуальними ознаками. Поряд із тим, відчуженню не підлягають продукти харчування, гроші тощо [75].

Непорушність права власності не є абсолютною. Чинне законодавство передбачає можливість відступу від принципу непорушності права власності, причому особа може бути позбавлена права власності чи обмежена в його здійсненні тільки у законодавчо визначеному порядку та випадках [55]. Право власності передбачає однакові можливості усіх його суб'єктів і їх рівність, тобто всі власники, і навіть держава, при здійсненні правомочностей власності є незалежними та рівноправними. Звідси реалізація права публічної власності відбувається у публічній сфері, в тому числі і навіть державою щодо публічної власності, вираженої у формі державної власності через здійснення правомочностей публічними власниками [48, с. 152]. Водночас, як справедливо зазначила Н. С. Кузнецова, свобода розсуду власника при здійсненні ним свого права власності не може бути безмежною – її межі визначаються загальними засадами, передбаченими ст. 13 ЦК України для здійснення суб'єктивних цивільних прав, зокрема, обов'язок особи утримуватися від дій, які можуть порушити права інших осіб, завдати шкоди культурній спадщині чи довкіллю [52, с. 6].

Свого часу А. Б. Гриняк зауважив, що аналіз закріплених у ст. 353 ЦК України положень дає змогу виокремити два різновиди реквізиції: реквізицію у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин (ч. 1 ст. 353 ЦК України); реквізицію в умовах воєнного або надзвичайного стану (ч. 2 ст. 353 ЦК України). Основна відмінність між вказаними різновидами реквізиції стосується моменту отримання власником реквізованого майна його ринкової вартості. У разі реквізиції майна у випадку епізоотії, епідемії, аварії, стихійного лиха та за інших надзвичайних обставин – компенсація його вартості здійснюється до

безпосередньої передачі майна державі. У разі реквізиції в умовах надзвичайного чи воєнного стану – компенсацію його вартості буде здійснено після скасування правового режиму відповідного стану [10, с. 23].

Відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12.05.2015 року, в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини та громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану, примусово відчужувати майно, що перебуває у приватній або комунальній власності, вилучати для потреб держави майно державних господарських об'єднань, державних підприємств в умовах правового режиму воєнного стану в установленому законом порядку та видавати про це відповідні документи встановленого зразка [129]. Усі вказані дії охоплюються заходами правового режиму воєнного стану. Водночас, у вищезазначеному законі досить широко трактується поняття «вилучення», і використовується для позначення як процедури припинення у примусовому порядку права власності на майно у відповідних осіб, так і заходів, спрямованих на припинення неправомірної поведінки певних суб'єктів («у разі порушення вимог або невиконання заходів правового режиму воєнного стану вилучити у підприємств, установ і організацій усіх форм власності, окремих громадян електронне комунікаційне обладнання...»).

Окрім цього, відповідно до п. 47 ч. 2 ст. 15 Закону № 389-VIII, військові адміністрації населених пунктів на відповідній території уповноважені приймати рішення про внесення до РНБО України пропозиції, погодженої обласною військовою адміністрацією, щодо

примусового відчуження або вилучення рухомого майна, яке використовується або може бути використане для забезпечення діяльності підприємств оборонно-промислового комплексу України та щодо якого існує ризик припинення його функціонування у зв'язку з перебуванням такого майна на території адміністративно-територіальної одиниці України, щодо якої існує загроза її тимчасової окупації та межі якої розташовані на відстані не більше 30 кілометрів від району ведення воєнних (бойових) дій або від тимчасово окупованої території [129].

Серед заходів правового режиму надзвичайного стану, що запроваджуються в умовах надзвичайного стану згідно із п. 6 ч. 1 ст. 16 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» № 1550-III від 16.03.2000 року також передбачено примусове вилучення або відчуження у фізичних та юридичних осіб [130].

Законом України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» № 4765-VI від 17.05.2012 року [127] також передбачено можливість примусового відчуження та примусового вилучення як нерухомого, так і рухомого майна.

Ринкові засади економічного розвитку зумовлюють потребу вдосконалення правової основи регулювання майнових відносин. Невід'ємною складовою частиною економічного зростання, соціального спрямування господарських процесів є наявність оптимального правового механізму, призначення забезпечити досягнення належних умов для становлення громадянського суспільства, в якому гармонійно поєднуються публічні та приватні інтереси [147, с. 8].

Термін «майно» – дуже багатогранний, оскільки охоплює не тільки речі, а й майнові права, а також обов'язки, які виникають у результаті розпорядження спільною власністю [18, с. 142]. Поняття майна і речі співвідносяться як загальне й окреме. Майно – поняття широке, оскільки річ – це лише один із видів майна [206, с. 123]. Майном як особливим

об'єктом цивільних прав і надалі варто вважати окрему річ, сукупність речей, а також майнові та корпоративні права й обов'язки. При цьому доцільно погодитися, що однозначно не відповідають загальноприйнятим постулатам цивілістичної доктрини сформульовані в чинній редакції статті ЦК України положення щодо того, що майнові права є неспоживною річчю і майнові права визнаються речовими правами. Також після статті «Майно» варто розмістити статтю «Валютні цінності» [146, с. 522]. Крім цього, як зауважила Я. Є. Фоменко, зважаючи на існування в законодавстві України разом із поняттям «грошей» таких термінів, як «кошти», «валютні цінності», існує необхідність удосконалення понятійного апарату. У будь-якому випадку, наголошує авторка, грошові знаки з огляду на закон характеризуються платіжною силою, яка надає можливість замінити собою будь-який інший предмет боргу, надання якого стало неможливим для того, щоб завдяки грошовій оцінці потреби кредитора були задоволені [184, с. 34–35].

ЦК України встановлює у приписах ч. 2 ст. 181, що рухомі речі – це речі, які можна вільно переміщувати в просторі [192]. У приписах п. 9 ч. 1 ст. 346 ЦК України однією з підстав припинення права власності на майно законодавцем визначено реквізицію, а у ст. 353 ЦК України деталізовано, що ця підстава підлягає застосуванню в умовах надзвичайного або воєнного стану з наступною компенсацією його повної вартості, а у випадку епізоотії, епідемії, аварії, стихійного лиха та за інших надзвичайних обставин з метою суспільної необхідності з попередньою компенсацією його повної вартості.

Із приписів ч. 1 ст. 190 ЦК України вбачається, що майном як особливим об'єктом є окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. Зважаючи на наведене вище, безперечно повинні бути деякі особливості реквізиції різних видів майна. Зокрема, абз. 2 ч. 3 ст. 12 ЦК України, згідно з яким відмова від права власності на нерухомі речі, тварини, транспортні засоби здійснюється у законодавчо встановленому

порядку, дозволяє виснувати про те, що до регламентування припинення права власності на названі об'єкти цивільних правовідносин законодавець застосовує відмінні підходи [192]. Такі підходи визначатимуть і особливості порядку реквізиції зазначених об'єктів.

Зокрема, необхідно згадати, що особливим об'єктом цивільних прав є тварини. Вони підпадають під правовий режим речі, крім законодавчо встановлених випадків. Внесені у Червону книгу України тварини можуть бути предметом цивільного обігу тільки у законодавчо встановлених випадках і порядку [192]. У правовій літературі існує біоцентристський підхід трактування тварин, прихильники якого вважають, що з правової точки зору тварина не повинна розглядатися як річ [161, с. 67] та її антипод – антропоцентристський підхід про тварину як власне річ [169, с. 70, 71].

Положення ст. 1 Закону України № 3447-IV від 21.02.2006 року «Про захист тварин від жорстокого поводження» передбачає, що тварини – це віднесені до фауни біологічні об'єкти: дикі, домашні, сільськогосподарські, у тому числі дика і домашня птиця, лабораторні, хутрові, циркові, зоопаркові [118]. У зв'язку із тим, що на сьогодні відсутні будь-які нормативні обмеження, погоджуємось з думкою А. Б. Гриняка щодо можливості відчуження тварин в примусовому порядку в умовах воєнного стану для державних потреб [9, с. 27]. Водночас щодо тварин, які згідно з чинним законодавством України предметом цивільного обігу не можуть бути, то такі не підлягають реквізиції, а можуть бути вилучені із володіння відповідних осіб.

Законодавством передбачений спеціальний правовий режим вилучення в примусовому порядку для потреб держави такого виду рухомого майна, як транспортні засоби. З огляду на це заслуговує на увагу Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про військово-транспортний обов'язок» № 1921 від 28.12.2000 року [109]. Це Положення встановлює порядок виконання військово-транспортних обов'язків для забезпечення потреб Збройних Сил, інших

законноутворених військових формувань, правоохоронних органів спеціального призначення, Держспецзв'язку та Адміністрації Держспецтрансзв'язку, що використовують в особливий період транспортні засоби та техніку різних типів і марок вітчизняного та закордонного виробництва, повертають та відшкодовують пошкодження транспортних засобів та техніки, заподіяні участю в мобілізації після демобілізації. Дія цього Положення поширюється на центральні органи виконавчої влади, інші державні органи, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форм власності та громадян – власників транспортних засобів. Ці правила не поширюються на іноземні посольства та консульства за кордоном, представництва іноземних та міжнародних організацій, а також іноземців та осіб без громадянства. Також від передачі транспортних засобів і техніки військовим формуванням під час мобілізації можуть звільнитися підприємства, установи та організації у зв'язку з виконанням ними встановлених мобілізаційних завдань за наявності укладеного з Міноборони договору на виконання мобілізаційних завдань, а також за умови, що їх транспортні засоби і техніка задіяні у виробничому процесі виконання мобілізаційних завдань. Від передачі транспортних засобів і техніки військовим формуванням під час мобілізації можуть звільнитися також підприємства, установи та організації, у яких є висока суспільна потреба, та банки державного сектора. При цьому перелік підприємств, установ та організацій, у яких є висока суспільна потреба, затверджує Кабінет Міністрів України за поданням Міноборони [109]. Військово-транспортні завдання є невід'ємною частиною загальнодержавної мобілізаційної підготовки та мобілізації й охоплюють заходи щодо військового обліку, попередньої підготовки, перевірки підготовки до переміщення, передачі транспортних засобів і техніки військовим формуванням в особливий період. Виконують ці обов'язки: 1) у мирний час – шляхом проведення заходів щодо військового обліку транспортних

засобів і техніки та забезпечення завчасної підготовки до їх мобілізації за завданнями та призначенням; 2) в особливий час – шляхом передачі транспортних засобів і обладнання підприємств, установ і організацій, а також громадян для забезпечення потреб військових формувань відповідно до встановлених завдань. Міноборони подає Кабінету Міністрів погоджені з обласними державними адміністраціями пропозиції щодо лімітів виведення техніки, а також пропозиції узгоджені з відповідними органами щодо відсоткових критеріїв вилучення для конкретного сектору економіки держави.

Що стосується нерухомого майна, то тут також необхідно враховувати певні особливості, пов'язані із його правовим режимом. Зокрема, нерухомим вважається таке майно, яке не може бути переміщене у просторі без його знецінення чи зміни цільового призначення. Правовий режим нерухомості визначається як приватно-правовими, так і публічно-правовими методами регулювання [206, с. 127]. Як слушно зауважив В. М. Коссак, терміни «об'єкт нерухомого майна», «нерухоме майно» та «нерухомість» ототожнюються [39, с. 185]. Також З. В. Ромовська стверджує, що поряд із терміном «нерухома річ», ст. 181 ЦК України узаконила такі його синоніми: «нерухоме майно», «нерухомість». Ці терміни неодноразово до цього уже були використані в інших законах України. Цього не варто було робити, адже кодекс – не місце для демонстрації багатства української мови [159, с. 211].

Водночас важливим аспектом, який впливає на правовий режим нерухомості, є визначений у законі момент виникнення права власності на неї. Зокрема, відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [102], право власності на нерухоме майно виникає з моменту державної реєстрації речового права у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно. Процедура державної реєстрації речового права визначена Постановою Кабінету Міністрів України № 1127 від 25.12.2015 року «Про державну реєстрацію

речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [103]. Однак в умовах воєнного стану чи надзвичайних ситуацій, функціонал єдиних та державних реєстрів інформаційної мережі Міністерства юстиції України чи інших органів державної влади може обмежуватися як у зв'язку з певними фактичними обставинами, так і на підставі законодавчих актів. Зокрема, після прийняття Указу Президента України № 64 від 24.02.2022 року «Про введення воєнного стану в Україні» [90], затвердженого Законом України № 2102-IX від 24.02.2022 року [115], було обмежено державну реєстрацію речових прав на підставі постанови Кабінету Міністрів України № 209 від 06.03.2022 року [11] (в подальшому назва постанови була викладена в новій редакції і до неї вносилися зміни та доповнення [12]). Незважаючи на подальше відновлення функціонування державної реєстрації речових прав у реєстрі на більшості підконтрольної Україні території, на наш погляд, це лише підтверджує, що момент виникнення права власності на нерухомість в умовах воєнного стану за наслідками реквізиції не повинен обумовлюватися його державною реєстрацією. При цьому у юридичній літературі слушно вказано, що у випадках набуття права державної власності під час проведення реквізиції моментом набуття таких прав пропонується вважати момент фактичного передання майна, що засвідчуватиметься відповідним актом передачі [63, с. 3]. Таку позицію вважаємо слушною та універсальною щодо усіх видів майна, в тому числі і того, права на які підлягають окремій державній реєстрації чи спеціальному обліку. Відтак, вважаємо, що відповідні зміни мають бути внесені, зокрема, до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» і постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку державної реєстрації (перереєстрації), зняття з обліку автомобілів, автобусів, а також самохідних машин, сконструйованих на шасі автомобілів, мотоциклів усіх типів, марок і моделей, причепів, напівпричепів, мотоколясок, інших прирівняних до них транспортних засобів та мопедів» [113].

У сучасному суспільстві право слугує інтересам усіх людей, забезпечує узгодження інтересів різних суспільних груп та окремих громадян [194]. Відтак, окремо варто згадати, що до майнових публічно-правових відносин цивільне законодавство застосовують лише в разі, якщо така можливість прямо передбачена законом [60, с. 20–21]. Поділ права на публічне і приватне не виключає, а навпаки – передбачає проникнення приватних начал у сферу дії правових відносин, що охоплюються публічним правом [66, с. 222]. Як слушно зауважив В. О. Кучер, говорячи про підстави примусового припинення права власності, важливою гарантією непорушності права власності є судовий порядок вилучення майна всупереч волі власника. За винятком реквізиції, яка відбувається в умовах надзвичайної ситуації, решта підстав примусового припинення права власності вимагають судового рішення. Навіть і при реквізиції власник має право звернутися до суду для визначення розміру компенсації, що є умовою дотримання інтересів власника [55].

Аналіз положень чинного законодавства (ст. 353 ЦК, Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану») допомагає виокремити такі умови правомірності проведення процедури примусового відчуження майна на користь держави в умовах воєнного стану: введення воєнного стану; ухвалення рішення про реквізицію виключно військовим командуванням Збройних Сил України та за погодженням з державною адміністрацією. Без погодження допускається ухвалення такого рішення лише у місцях бойового зіткнення; оплатна основа відчуження з попереднім або наступним відшкодуванням його вартості; дотримання порядку проведення реквізиції з чітким документальним оформленням; дотримання процедури оцінювання ринкової вартості майна, оригінал висновку про яку надається власнику [10, с. 26].

Окрім цього, на підставі аналізу нормативних приписів законодавства можна виокремити чотири обов'язкові умови для реквізиції майна:

– у приватних осіб відчуження майна може проводитись виключно на платній основі, з попередньою або наступною компенсацією його вартості. До державного майна застосовується безоплатне вилучення;

– прийняти рішення про відчуження майна може тільки за погодженням з державною адміністрацією вище командування Збройних Сил України або окремо визначених їх підрозділів. Прийняття рішення без погодження допускається тільки в місцях бойових дій (варто зазначити, що не мають такого права командир загону територіальної оборони, старший вартовий, начальник патруля тощо);

– реквізиція відбувається з чітким документальним оформленням правочину. Момент вилучення засвідчується підписанням акта встановленого зразка, із зазначенням підстав, ознак майна, розміру виплаченої компенсації тощо;

– відчуженню передують оцінка ринкової вартості майна. Власнику надають оригінал висновку про неї. В суді можна оскаржити розмір оцінки. Незаконними є наміри осіб з вилучення транспортного засобу з порушенням хоча б однієї з 4-х умов [171].

Незважаючи на зазначене, в Україні у період дії воєнного стану існують непоодинокі випадки оскарження процедури реквізиції рухомого майна. Так, у провадженні Тернопільського окружного адміністративного суду перебувала справа за позовом О_1 до Департаменту патрульної поліції в особі Управління патрульної поліції в Рівненській області про визнання дій Відповідача щодо утримання транспортного засобу Позивача протиправними та про зобов'язання Відповідача безоплатно повернути транспортний засіб Позивачу. Позивач позовні вимоги обґрунтовував тим, що відчуження майна в умовах воєнного стану допустиме у виняткових випадках, за попереднім рішенням уповноважених органів, на платній основі та правильним документальним оформленням. Відмовляючи у задоволенні позовних вимог, суд вказав, що законодавство, яке регулює

порядок вилучення майна власника в умовах воєнного стану, чітко окреслює декілька важливих для цієї справи висновків:

– військове командування разом із військовими адміністраціями, в умовах воєнного стану можуть примусово відчужувати майно, яке перебуває у приватній власності;

– «примусове відчуження майна» та «вилучення майна», це різні правові категорії. Вилучення майна стосується позбавлення права оперативного управління чи господарського відання державних господарських об'єднань та державних підприємств. Воно здійснюється без компенсації вартості такого майна. Натомість примусове відчуження майна завжди оплатне (попередня чи наступна компенсація власнику вартості відчуженого майна);

– примусове відчуження майна здійснюється із обов'язковим документальним оформленням, зі складанням акту примусового відчуження або вилучення майна. Акт підписують його сторони, власник майна та уповноважені особи військового командування та органу, що погодив рішення про примусове відчуження майна, або військового командування чи органу, що прийняв таке рішення, і скріплюють печатками військового командування та/або зазначених органів. Такий акт є двостороннім правочином, тобто погодженою дією двох сторін, що спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Тобто акт у цьому правовідношенні виступає формою фіксації домовленостей. У разі примусового відчуження майна до акту додається документ, що містить висновок про вартість майна на дату його оцінки, яку проведено у зв'язку з прийняттям рішення про його примусове відчуження;

– право на відшкодування вартості у випадку примусового відчуження належить власнику майна, в тому числі фізичній особі;

– реквізиція – це форма примусового відчуження у власника в умовах воєнного стану на умовах попереднього і повного відшкодування власнику майна його вартості. Реквізиція, є правочином, в якому фіксуються

домовленості між власником майна та представниками військового командування, обов'язковою частиною яких є оцінка вартості реквізованого майна;

– якщо під час процедури примусового відчуження майна порушені права власника майна, то останній має право на судовий захист. Власнику реквізованого майна належить права на оскарження оцінки, відповідно до якої компенсована вартість реквізованого майна.

Таким чином, Суд вважає, що уповноважені особи в умовах воєнного стану можуть вчиняти дії, спрямовані на примусове відчуження у власників їхнього майна (в тому числі транспортних засобів), однак у встановленому законом порядку. Тобто дії, які спрямовані на примусове відчуження майна у власника в умовах воєнного стану, самі по собі не можуть бути протиправними. Це відповідає суті Основного Закону України, який гарантує громадянам права та їх захист, однак в особливих випадках, з метою дотримання конституційних гарантій, які закріплені в ст. 3 Конституції України, певні права можуть зазнавати обмежень, звісно не свавільних, а законодавчо виважених [158].

З приводу викладеного, не вдаючись у суть справи та не надаючи юридичної оцінки судовому рішення, вважаємо за можливе зробити висновок, що такий підхід не можна вважати беззастережним. Власне дії будь-якої посадової особи (незалежно від умов за яких вони здійснюються) можуть бути предметом оцінки щодо їх правомірності, а якщо вони порушують закон, то визнаватися протиправними. Також досить дискусійним є погляд про те, що реквізиція трактується як правочин. Видається, що юридична природа реквізиції полягає в тому, що вона є підставою та способом припинення права власності в примусовому порядку та передбачає наявність складу юридичних фактів, які вже, за умови дотримання процедури, і мають призводити до припинення права власності. У цьому аспекті вважаємо за можливе солідаризуватися з думкою А. Б. Гриняка, який вказує, що аналіз чинного законодавства

свідчить про наявність визначених правил, дотримання яких є обов'язковим у разі реквізиції майна і на підставі цього робить висновок, що порушення цих правил матиме своїм наслідком кримінальну відповідальність для ініціаторів відповідного вилучення майна [10, с. 28]. Доцільно також згадати, що, як зазначають у літературі, у разі недодержання особою при здійсненні своїх прав вимог, які передбачені законодавством, суд може зобов'язати її припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші санкції, встановлені законом [86, с. 188].

На думку Н. Б. Москалюк, важливим є зауваження щодо питання реквізиції, що законодавство України прямо не передбачає оскарження рішення компетентного органу про реквізицію в суді. Натомість ч. 4 ст. 353 ЦК України надає попередньому власнику право на оскарження до суду лише рішення про оцінку вартості реквізованого майна [63, с. 103].

Відтак, варто підтримати ідею, що у випадку порушення прав власника майна під час процедури примусового відчуження майна, останній (власник майна) має право на судовий захист і власник реквізованого майна має право оскаржити вартість оцінки (не власне звіт), за якою була відшкодована ціна реквізованого майна. На наше переконання, відповідні положення мають бути законодавчо регламентовані та деталізовані.

Станом на сьогодні механізм прийняття, розгляду заяв та здійснення виплат для наступної повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану, урегульовано Порядком, що затверджений постановою Кабінету Міністрів України № 998 від 31.10.2012 року [13].

Слушно вказують у юридичній літературі, що компенсаційна дія механізму правоприпинення цивільних майнових відносин є процесом їх системного впорядкування за рахунок узгодженої взаємодії елементів рівнів [41, с. 76]. Розмір відшкодування вартості майна має, на думку О. В. Дзери, «визначатися з урахуванням дійсних цін, що існували до

настання надзвичайних обставин, які стали підставою реквізиції у місці, де перебуває це майно або де мешкав власник (переважно – стосовно рухомого майна). При визначенні повної вартості реквізованого майна слід враховувати також неотримані власником доходи, для одержання яких ним вжито конкретні заходи, зроблені певні витрати тощо. В регулюванні цього питання законодавець недостатньо чітко описав критерії визначення повного відшкодування, зокрема, не визначаючи порядок компенсації за майно, яке приносить власнику постійний прибуток і, відповідно, його реквізиція призводить до його зменшення або взагалі зникнення. Частина цього прибутку має бути врахована при оцінці упущеної вигоди, але в будь-якій ситуації відшкодування цих витрат має підкорятися критерію розумності та справедливості оплати. При розрахунку повної вартості реквізованого майна має бути враховано зменшення доходів від решти майна, якщо реквізовано частину, і така реквізиція призвела до зменшення доходів від нереквізованої решти майна» [189, с. 349].

29.01.2021 року до Верховної Ради України було подано законопроект (№ 4673) про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення реквізиції як інституту захисту суспільних інтересів в умовах воєнного або надзвичайного стану, яким, серед іншого, пропонувалося ч. 2 ст. 353 ЦК України виключити, а натомість доповнити ст. 353-1 «Реквізиція в умовах воєнного або надзвичайного стану», відповідно до якої в умовах воєнного або надзвичайного стану, з метою суспільної необхідності реквізиція (примусове відчуження) на користь держави об'єктів права власності відбувається в порядку, встановленому цією статтею, з наступним повним відшкодуванням власнику вартості відповідних об'єктів. Також автори проекту закону вважали за доцільне деталізувати, що об'єктами реквізиції в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть виступати: майно; важливі для національної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я населення, житлово-комунального господарства України або її окремих областей, територіальних громад

підприємства (єдині майнові комплекси), господарські організації, їх відокремлені підрозділи, які здійснюють виробництво, передачу (транспортування), забезпечення іншим способом населення водою, електричною енергією, газом, нафтопродуктами, а також лікарськими засобами та іншими визначеними товарами першої необхідності; корпоративні права власників, учасників, акціонерів, частки у статутному капіталі господарських організацій та визначених підприємств. Окрім цього, було запропоновано, що реквізовані об'єкти переходять у власність держави з моменту оприлюднення відповідної постанови Верховної Ради України, указу Президента України або розпорядчого акту уповноваженого органу державної влади, органу військового командування, органу місцевого самоврядування [142]. Заперечуючи проти прийняття таких законодавчих змін, Міністерство юстиції України зауважило, що для того, щоб примусове відчуження майна в умовах військового чи надзвичайного стану відповідало вимозі «згідно із законом» у статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ, порядок оцінювання та відшкодування власникам вартості реквізованих об'єктів, а також інші умови проведення реквізиції мають бути встановлені законом. Окрім того, якщо відшкодування власнику вилученого майна буде визначатися залежно від фінансових можливостей держави, а не ринкової вартості майна, це не вважатиметься адекватною компенсацією у розумінні ЄКПЛ та призведе до покладення на власника надмірного тягаря. Отже, матиме місце порушення статті 1 Першого протоколу до цієї Конвенції [203].

Відтак, підсумовуючи, вважаємо за доцільне підтримати ідею, що у випадку порушення прав власника майна під час процедури примусового відчуження майна, останній (власник майна) має право на судовий захист і власник реквізованого майна має право оскаржити оцінку, за якою була відшкодована вартість реквізованого майна. На наше переконання, в умовах воєнного стану, відповідні положення мають бути законодавчо закріплені, а права осіб, у яких реквізується майно, нормативно

регламентовані. Водночас право власника реквізованого чи іншим способом примусово відчуженого майна під час дії воєнного стану на оскарження оцінки, за якою була відшкодована вартість реквізованого майна, видається ефективним способом захисту його правомірних інтересів [198, с. 116].

Висновки до Розділу 3

1. Реквізиція безумовно супроводжується застосуванням примусу шляхом позбавлення права власності, охоронні та захисні норми, насамперед, повинні бути спрямовані на збереження та відновлення приватноправових інтересів. Водночас не менш важливим у правовідносинах, які складаються при реквізиції, є й недопущення ігнорування публічного (суспільного) інтересу та дотримання справедливого балансу між цими двома полярними за своїм змістом інтересами – публічним та приватним.

2. Цивільно-правова охорона прав у площині реквізиції досягається насамперед за допомогою чіткого, деталізованого, однозначного за змістом та доступного для тлумачення і застосування законодавчого врегулювання таких питань, як підстави та порядок примусового відчуження майна; перелік органів влади, уповноважених здійснювати реквізицію; проведення оцінювання майна, яке підлягає примусовому відчуженню; варіанти відшкодування (компенсації) шкоди, завданої особі, майно якої примусово відчужується на користь держави. Також з огляду на те, що конструкція реквізиції містить елемент державного примусу, то способи захисту, які підлягають потенційному використанню у випадку порушення суб'єктивного права чи інтересу, як правило, є юрисдикційними, тобто такими, які передбачають звернення до компетентного органу, насамперед – судового.

3. За загальним правилом, повнота відшкодування завданих збитків забезпечується двома складовими: виплатою розміру реальних збитків та упущеної вигоди. Однак питання про те, чи відшкодовується власнику, майно якого було реквізовано, вартість упущеної вигоди, а якщо так – коли та за яких умов, залишається відкритим. У роботі зазначено, що правове регулювання правовідносин із відшкодування шкоди, що завдана

примусовим відчуженням майна в умовах правового режиму воєнного та надзвичайного стану, варто вдосконалити, закріпивши норми, які деталізують принцип повного відшкодування шкоди, зокрема у частині відшкодування упущеної вигоди. Саме таким способом, відшкодувавши особі, право власності якої примусово припинено, завдані цією дією збитки у повному обсязі, можна відновити порушений баланс приватно- та публічно-правового інтересів.

4. Міжнародне право не містить конкретизованих стандартів компенсації вартості реквізованого майна, окрім як загальної вимоги про збереження балансу інтересів, яка за своїм змістом є дещо оцінною. Водночас мінімальна компенсація у розмірі, що становить еквівалент ринкової вартості реквізованого майна повинна бути сплачена у кожному конкретному випадку, інакше рівновага між приватними та публічними інтересами може бути грубо порушена.

5. Одним із недоліків законодавства, який негативно відображається на охороні прав та інтересів осіб, які позбавляються права власності, є відсутність правового регулювання механізму відшкодування (компенсації) шкоди при реквізиції в разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин, яке в силу норми ч. 1 ст. 353 ЦК України повинно бути попереднім і повним. Як вбачається із практики, у такому випадку уповноваженими органами розробляється спеціальний порядок, який унормовує процедуру відшкодування шкоди виключно у контексті настання конкретного, персоніфікованого стихійного лиха, аварії, епізоотії чи іншої надзвичайної обставини, що зумовила суспільну необхідність у відчуженні майна на користь держави.

6. Темпоральні межі наступного відшкодування вартості реквізованого в умовах надзвичайного чи воєнного стану майна повинні бути прописані в законі та, за можливості, бути не настільки довгими, щоб створити надмірний тягар для особи, позбавленої права власності. У розрізі цього питання зауважимо, що, до прикладу, встановлений національним

законодавством строк для виплати компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного стану (який дорівнює п'яти бюджетним періодам після його скасування) все ж є дещо довготривалим. Однак досить широкі часові межі для здійснення компенсації за примусово відчужене майно варто трактувати як такі, що впроваджені, насамперед, із метою охорони публічних інтересів. Позаяк із врахуванням публічних інтересів та усіх спровокованих воєнним станом негативних наслідків, п'ятирічний строк для виплати компенсації за реквізоване майно, видається більш виправданим.

7. З огляду на те, що конструкція реквізиції містить елемент державного примусу, то способи захисту, які підлягають потенційному використанню у випадку порушення суб'єктивного права чи інтересу, як правило, є юрисдикційними, тобто такими, які передбачають звернення до компетентного органу, насамперед – судового.

8. Незважаючи на те, що сам по собі інструмент реквізиції є одним із проявів виключної влади держави як суверена, його наслідком у всіх без винятку випадках є припинення та набуття одного із найбільш базових приватноправових майнових прав – права власності. Зважаючи на це, позовна вимога про визнання незаконним рішення про реквізицію, його скасування та повернення примусово відчуженого майна має ознаки приватноправової, а відтак, на наше переконання, підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства.

9. Встановлення чіткого порядку реалізації права на одержання майна покращить охорону та розширить можливості щодо захисту приватних прав та інтересів власників, майно яких було реквізовано. Особливо актуалізується окреслена потреба у разі, якщо об'єктом примусового відчуження було нерухоме майно, зокрема житлове. За таких обставин, чинне законодавство потребує вдосконалення в частині деталізації процедури одержання особою, право власності якої було примусово припинено, рівноцінного майна взамін.

10. Юридична доля реквізованого майна чітко визначена: воно або знищується, або використовується для задоволення нагальних суспільних потреб, що виключає можливість його подальшого використання, до прикладу, орендарем. Однак автоматичне припинення прав титульних володільців на майно внаслідок зміни його власника повністю суперечить принципу «право слідує за річчю», який де-факто відтворений у вітчизняному цивільному законодавстві. За таких умов норми, що регулюють примусове відчуження майна, повинні бути доповнені застереженням про те, що реквізиція є підставою для припинення прав третіх осіб на майно, яке переходить у власність держави.

11. Незважаючи на подальше відновлення функціонування державної реєстрації речових прав у реєстрі на більшості підконтрольної Україні території, на наш погляд, це лише підтверджує, що момент виникнення права власності на нерухомість в умовах воєнного стану за наслідками реквізиції не повинен обумовлюватися його державною реєстрацією. При цьому у юридичній літературі слушно вказано, що, у випадках набуття права державної власності під час проведення реквізиції, моментом набуття таких прав пропонується вважати момент фактичного передання майна, що засвідчуватиметься відповідним актом передачі. Таку позицію вважаємо слушною та універсальною щодо усіх видів майна, в тому числі і того, права на які підлягають окремій державній реєстрації чи спеціальному обліку.

12. У роботі підтримано ідею, що у випадку порушення прав власника майна під час процедури примусового відчуження майна, останній (власник майна) має право на судовий захист. На наше переконання, відповідні положення мають бути належно законодавчо регламентовані та деталізовані. При цьому, право власника реквізованого чи іншим способом примусово відчуженого майна, зокрема, під час дії воєнного стану на оскарження оцінки, за якою була відшкодована вартість реквізованого майна, видається ефективним способом захисту його правомірних інтересів

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні зроблено науково-теоретичні узагальнення та запропоновано нові вирішення завдань, що стосуються проблем цивільно-правового регулювання реквізиції в Україні. Головні висновки дисертації полягають у такому:

1. Початковий період після відновлення Україною незалежності питання реквізиції (зокрема, неможливості її застосування) було найбільш повною мірою регламентовано в інвестиційному законодавстві, торговельному мореплавстві та міжнародно-правових документах. При цьому у контексті порівнянь приписів Закону України «Про інвестиційну діяльність» та Закону України «Про режим іноземного інвестування», норми останнього є доволі дискусійними. Зокрема, Конституцією України встановлено, що примусове відчуження об'єктів права приватної власності можливе в порядку і на умовах, визначених законом. Тому, на наше переконання, перелік органів, які вправі приймати рішення про реквізицію, має бути визначений законом, а не рішеннями Кабінету Міністрів України.

2. На основі аналізу нормативно-правових актів, можна виокремити такі етапи розвитку національного законодавства України про реквізицію: 1) перший етап (з 1991 року по 1996 рік) включає період від відновлення незалежності України до прийняття її Конституції; 2) другий етап (з 1996 року по 2004 рік) охоплює період від прийняття Конституції України до набрання чинності ЦК України; 3) третій етап (з 2004 року по 2012 рік) включає період від набрання чинності ЦК України до прийняття спеціального законодавства щодо реквізиції); 4) четвертий етап (з 2012 року по теперішній час) охоплює період після прийняття спеціального законодавства щодо реквізиції.

3. Нормативно-правове регулювання реквізиції в Україні забезпечують Конституція України, ЦК України, КЦЗ України, Закон України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні», Закон України «Про правовий режим воєнного стану», Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану», Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану», Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» тощо. Правові наслідки реквізиції в окремих випадках визначено також деякими іншими нормативно-правовими актами України. Наприклад, Законом України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» № 4452-VI від 23.02.2012 року передбачено, що Фонд має право прийняти рішення про продовження строку подання документів для внесення запису про припинення банку до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань на час, необхідний для повного здійснення реквізиції внаслідок воєнних дій, збройних конфліктів, громадських заворушень або інших подібних дій; Закон України № 671/97-ВР «Про торгово-промислові палати в Україні» від 02.12.1997 року про експропріацію, примусове вилучення та реквізицію трактує як форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили); постанова Кабінету Міністрів України № 358 від 06.04.2011 року «Про затвердження Порядку і правил обов'язкового страхування предмета іпотеки від ризиків випадкового знищення, випадкового пошкодження або псування» передбачила неможливість відшкодування збитків, котрі виникли у зв'язку з реквізицією.

4. Реквізиція є способом припинення права власності на майно (у тому числі на земельні ділянки) у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії, в умовах воєнного або надзвичайного стану та за інших надзвичайних

обставин з метою суспільної необхідності та є одночасно способом виникнення винятково права державної власності.

5. Ознаками реквізиції є: 1) наявність визначених законом обставин, що можуть слугувати передумовами її застосування; 2) можливість здійснення у порядку, визначеному законом; 3) застосування при попередньому та повному відшкодуванні вартості реквізованого майна; 4) можливість наступного відшкодування реквізованого майна у порядку винятку; 5) за наслідками застосування – виникнення права державної власності на реквізоване майно або його знищення; 6) гарантованість власникові права вимоги повернення збереженого реквізованого майна за умови повернення одержаних за нього коштів; 7) забезпечення права на судовий захист інтересів власника реквізованого майна, зокрема при оцінці його вартості.

6. Норми про реквізицію, яка є способом припинення права власності на майно у випадках стихійних лих, аварій, епідемій, епізоотій, в умовах воєнного або надзвичайного стану чи за інших надзвичайних обставин з метою суспільної необхідності підлягають збереженню у ЦК України, а відповідні відносини – також детальному урегулюванню на рівні спеціальних законодавчих актів.

7. У дисертаційній роботі виокремлено такі відмінності між поняттями передача для потреб держави, примусове відчуження та вилучення майна: 1) передача майна для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану відбувається у добровільному порядку. Натомість примусове відчуження та вилучення майна є способами примусового припинення прав на майно; 2) передача майна може стосуватися як індивідуально визначеного майна, так і речей, визначених родовими ознаками. Натомість примусове відчуження та вилучення стосується винятково індивідуально визначеного майна; 3) примусове відчуження майна є підставою припинення права приватної або комунальної власності. Натомість передача може здійснюватися щодо

майна будь-якої форми власності (хоча законодавець регламентує процедуру передачі майна із комунальної у державну власність), а вилучення стосується лише майна державної власності, що перебуває на праві господарського відання чи оперативного управління державних підприємств чи державних господарських об'єднань. При цьому необхідно зауважити, що якщо майно перебуває на праві господарського відання чи оперативного управління у комунальних підприємств, то застосуванню підлягає саме примусове відчуження або передача майна; 4) передача майна для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану відбувається безоплатно. Натомість примусове відчуження майна здійснюється на оплатній основі (з попереднім або наступним повним відшкодуванням його вартості), а вилучення майна в умовах правового режиму надзвичайного чи воєнного стану провадиться без відшкодування вартості майна.

8. «Реквізицію» доцільно тлумачити як поняття родове щодо примусових «відчуження та вилучення» майна в умовах воєнного чи надзвичайного стану, а також за інших надзвичайних ситуацій» (наприклад, у разі епідемій, пандемій, епізоотій тощо). Власне, «примусове відчуження» чи «примусове вилучення» доцільно було б трактувати як конкретні способи реквізиції. Водночас «реквізицію» не варто ототожнювати із примусовим відчуженням майна з мотивів суспільної необхідності чи для суспільних потреб. Власне, вони є окремими самостійним підставами примусового припинення права власності, що впливає безпосередньо із положень чинних нормативно-правових актів, зокрема ЗК України та Закону України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності». Серед суттєвих відмінностей названих процедур вирізняється те, що реквізиція є способом набуття права винятково державної власності та може бути підставою припинення як права

приватної, так і комунальної власності. Натомість «відчуження для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» є способом припинення права приватної власності та може слугувати підставою виникнення як державної, так і комунальної власності.

9. «Реприватизація» насправді не має стосунку до «експропріаційних процедур» та виступала не способом набуття чи припинення права власності, а охоплювала дії юридичного характеру, спрямовані на відновлення порушеного права державної власності. У роботі також зроблено висновок про необхідність урегулювати питання, пов'язані із націоналізацією та чітко визначити підстави для націоналізації, які можуть бути обумовлені як суб'єктивними (наприклад, порушення умов приватизації, невжиття заходів до збереження пам'ятки історичного середовища тощо), так і об'єктивними (загроза знищення чи пошкодження тощо) чинниками.

10. Незважаючи на те, що, дійсно, конфіскація призводить до припинення права власності – класичного цивільно-правового інституту і не можна заперечувати наявності «примусу» при застосуванні деяких інших цивільно-правових заходів (наприклад, звернення стягнення на майно боржника), правове регулювання конфіскації на рівні ЦК України надалі повинно обмежуватися винятково вказівкою, що вона є підставою припинення права власності та чинною редакцією ст. 354 ЦК України, адже механізми та передумови застосування конфіскації є винятково публічно-правовими.

11. Єдиного нормативно-правового акту, який би забезпечував спеціальне правове регулювання примусового відчуження майна за обставин, не пов'язаних із введенням правових режимів надзвичайного або воєнного станів у національному законодавстві не існує. Відтак, правові норми, які необхідні для реалізації приписів ч. 1 ст. 353 ЦК України на практиці є несистематизованими та закріплені у різного роду та характеру нормативних документах. У зв'язку з цим підтримано позицію щодо

необхідності прийняття нормативно-правового акту, який би забезпечував комплексне врегулювання інституту реквізиції (обох її різновидів), підстав і порядку її проведення, створив умови для належної охорони прав та законних інтересів власників, майно яких примусово відчужується, та покращив би ситуацію із якістю українського закону.

12. Порядок примусового відчуження майна за обставин, не пов'язаних із введенням правових режимів надзвичайного або воєнного станів, передбачає: встановлення сукупності умов, які є необхідними для проведення реквізиції; прийняття рішення про здійснення реквізиції; відшкодування вартості примусово відчуженого майна власнику; безпосереднє вилучення реквізованого майна згідно із рішенням про примусове відчуження. Зазначимо, що виникнення будь-якої із перелічених у ч. 1 ст. 353 ЦК України подій може призвести або призводить до настання негативних наслідків (завдання шкоди життю, здоров'ю людини, її майну тощо). У зв'язку з цим, держава, виконуючи свої конституційні обов'язки, повинна втрутитися та в порядку, передбаченому законом, забезпечити захист цивільного населення. Отже, норма цивільного законодавства про реквізицію пов'язана із законодавством про захист цивільного населення, основою якого є КЦЗ України.

13. З метою застосування єдиного категорійно-понятійного апарату запропоновано внести зміни у ч. 1 ст. 353 ЦК України шляхом заміни формулювання «за інших надзвичайних обставин» на «за інших небезпечних подій, які призвели (можуть призвести) до виникнення надзвичайних ситуацій (обставин)».

14. Зважаючи на винятковість реквізиції як підстави набуття лише права державної власності, що логічно передбачає суб'єктну обмеженість у прийнятті рішення про примусове відчуження майна, органи місцевого самоврядування не можуть наділятися такими повноваженнями. Станом на сьогодні, можна впевнено стверджувати, що єдиного суб'єкта прийняття рішення про примусове відчуження майна не існує. Така ситуація

зумовлена відсутністю комплексного законодавчого регулювання. Також встановлення органу державної влади, який може реквізувати майно, відбувається у кожному конкретному випадку. При цьому єдиного критерію, за допомогою якого можна було б встановити відповідний орган, законом не передбачено. В одних випадках таким критерієм може виступати об'єкт реквізиції, в інших – небезпечна подія, що призвела до виникнення надзвичайної ситуації.

15. Складність у визначенні органу державної влади, який вправі реквізувати майно за обставин, не пов'язаних із введенням правових режимів надзвичайного або воєнного станів та відсутність єдиного підходу у цьому питанні, на наше переконання, є негативним явищем актуального правозастосування. Можливість виникнення надзвичайної ситуації, за якої не запроваджуватиметься воєнний чи надзвичайний стан, однак існуватиме потреба у прийнятті рішення про реквізицію, є досить високою. У таких випадках час є важливим ресурсом, який необхідно використати з максимальною ефективністю, із застосуванням при цьому уже існуючих правових норм. Відтак, видається не лише правильним, але й нагальним прийняття спеціального закону про реквізицію із визначенням у ньому органу (-ів), який (-і) самостійно або ж у координації із іншими органами державної влади був (-ли) б управлінням (-и) на примусове відчуження майна.

16. У роботі вказано, що визначення вартості майна повинно відбуватися на дату його оцінки, за аналогією із тим, як це передбачено для реквізиції в умовах правових режимів воєнного або надзвичайного станів. Проведення оцінки станом на дату прийняття адміністративного акту про реквізицію майна є помилковим, оскільки така може бути значно віддалена у часі від дати складання висновку про вартість майна, що впливатиме на його остаточну вартість.

17. За загальним правилом, реквізиція може відбуватися тільки за умови суспільної необхідності набуття державою права власності на майно,

що є відправною точкою процесу реквізиції. Проте, формулюючи підстави для примусового відчуження майна в умовах воєнного чи надзвичайного станів, законодавець не послуговується звичним терміном «суспільна необхідність». Законом № 4765-VI встановлено, що примусове відчуження майна здійснюється «для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану». Так, в умовах правового режиму воєнного стану потреба держави у тому чи іншому майні може зумовлюватися, наприклад, необхідністю його використання для виконання завдань з оборони України, захисту її суверенітету і територіальної цілісності, а в умовах надзвичайного стану – для усунення причин, що створили загрозу для безпеки громадян і стали підставою для впровадження цього правового режиму.

18. Згідно із нормами Закону № 4765-VI визначення органу, що приймає рішення про примусове відчуження майна в умовах правового режиму надзвичайного стану, встановлює Указом Президент. Однак дискреція останнього при цьому не є безмежною, оскільки законодавець обмежив перелік органів, які можуть бути уповноважені реквізувати майно в період дії надзвичайного стану до органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, військового командування, органу місцевого самоврядування. Оскільки правовий режим надзвичайного стану може бути викликаний рядом різноманітних ситуацій, то й перелік органів, які можуть бути уповноважені на відвернення їх наслідків, зокрема шляхом примусового відчуження майна, теж є широким. Водночас обрання Президентом України конкретного органу, наділеного повноваженням примусово позбавляти права власності на користь держави, допоможе запобігти плутанині в процесі розподілу повноважень та не допустити свавільних дій органів державної влади.

19. Зі змісту положень ч. 1 ст. 4 Закону № 4765-VI вбачається, що органом, який приймає відповідне рішення, є тільки військове командування, а погоджувати це рішення потрібно альтернативно або із

державною адміністрацією, або із виконавчим органом місцевого самоврядування. При цьому із тексту ч. 1 ст. 4 Закону № 4765-VI неможливо встановити, у яких випадках рішення про реквізицію варто погоджувати із державною адміністрацією, а у яких – із виконавчим органом місцевого самоврядування. Вочевидь, вибір органу відбувається на розсуд військового командування. Для вирішення вищеописаної колізії необхідно правильно визначити закон, норми якого підлягають застосуванню. На наше переконання, перевагу доцільно надавати Закону № 4765-VI, оскільки його норми деталізовано врегульовують підстави та процедуру примусового відчуження майна в умовах правового режиму воєнного стану. Тому вони є спеціальними щодо норм Закону № 389-VIII, який лише узагальнено встановлює, які саме права особи (зокрема, право власності) можуть обмежуватись в умовах правового режиму воєнного стану.

20. Чинне законодавство потребує удосконалення у частині визначення кола органів, уповноважених примусово відчужувати майно у період воєнного стану. Водночас ми переконані, що створення в Україні постійно діючого органу державної влади, єдине завдання якого вирішення питань реквізиції, є недоцільним з погляду економії державних ресурсів. Окрім цього, екстраординарність процедури реквізиції виключає високу частоту її практичного застосування, внаслідок чого і потреба в існуванні спеціального органу відпадає.

21. Реквізиція безумовно супроводжується застосуванням примусу шляхом позбавлення права власності, охоронні та захисні норми, насамперед, повинні бути спрямовані на збереження та відновлення приватноправових інтересів. Водночас не менш важливим у правовідносинах, які складаються при реквізиції, є й недопущення ігнорування публічного (суспільного) інтересу та дотримання справедливого балансу між цими двома полярними за своїм змістом інтересами – публічним та приватним.

22. Незважаючи на те, що сам по собі інструмент реквізиції є одним із проявів виключної влади держави як суверена, його наслідком у всіх без винятку випадках є припинення та набуття одного з найбільш базових приватноправових майнових прав – права власності. Зважаючи на це, позовна вимога про визнання незаконним рішення про реквізицію, його скасування та повернення примусово відчуженого майна має ознаки приватноправової, а відтак, на наше переконання, підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства.

23. Юридична доля реквізованого майна чітко визначена: воно або знищується, або використовується для задоволення нагальних суспільних потреб, що виключає можливість його подальшого використання, до прикладу, орендарем. Однак автоматичне припинення прав титульних володільців на майно внаслідок зміни його власника повністю суперечить принципу «право слідує за річчю», який де-факто відтворений у вітчизняному цивільному законодавстві. За таких умов норми, що регулюють примусове відчуження майна, повинні бути доповнені застереженням про те, що реквізиція є підставою для припинення прав третіх осіб на майно, яке переходить у власність держави.

24. Висловлену у літературі позицію, що, у випадках набуття права державної власності під час проведення реквізиції, моментом набуття таких прав пропонується вважати момент фактичного передання майна, що засвідчуватиметься відповідним актом передачі, – вважаємо слушною та універсальною щодо усіх видів майна, в тому числі і того, права на які підлягають окремій державній реєстрації чи спеціальному обліку. Відтак, вважаємо, що відповідні зміни мають бути внесені, зокрема, до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» і постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку державної реєстрації (перереєстрації), зняття з обліку автомобілів, автобусів, а також самохідних машин, сконструйованих на шасі автомобілів, мотоциклів усіх типів, марок і моделей, причепів,

напівпричепів, мотоколясок, інших прирівняних до них транспортних засобів та мопедів».

25. У дисертаційній роботі запропоновано внесення змін та доповнень до таких нормативних приписів:

– статтю 9 Закону України «Про режим іноземного інвестування» доцільно викласти в такій редакції: «Іноземні інвестиції в Україні не підлягають націоналізації. Державні органи не мають права реквізувати іноземні інвестиції, за винятком випадків вживання рятівних заходів у разі стихійного лиха, аварій, епідемій, епізоотій та інших випадків, визначених законодавчими актами України. Зазначена реквізиція може бути проведена в порядку та на підставі рішень органів, уповноважених на це законами України. Умови компенсації реквізованих інвестицій можуть бути оскаржені в судовому порядку відповідно до статті 26 цього Закону з урахуванням особливостей та обмежень, визначених законодавством України»;

– необхідно уточнити у Законі України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» понять «примусове відчуження майна» та «вилучення майна», шляхом їх викладення у такій редакції: 1) примусове відчуження майна – це позбавлення власника права власності на індивідуально визначене майно, що перебуває у приватній або комунальній власності та яке переходить у власність держави для використання в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану за умови попереднього або наступного повного відшкодування його вартості незалежно від того перебуває це майно у володінні або користуванні власника чи третіх осіб; 2) вилучення майна – це позбавлення державних чи комунальних підприємств, державних чи комунальних господарських об'єднань права господарського відання, оперативного управління індивідуально визначеним державним майном з метою його передачі для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного

стану незалежно від того, перебуває це майно у володінні чи користуванні цих підприємств або третіх осіб;

– у текст ч. 1 ст. 4 Закону № 4765-VI доцільно внести зміни: слово «державною» варто замінити на «військовою» та додати фразу «у разі їх утворення». Так, саме таке формулювання вжите у п. 4 ч. 1 ст. 8 Закону № 389-VIII, яким унормовано, що повноваження «примусово відчужувати майно, що перебуває у приватній або комунальній власності» може реалізовуватися військовим командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білецький Д. М. Способи припинення права приватної власності за цивільним законодавством України : автореф. дис... канд. юрид. наук. Одеса. 2018. 23 с.
2. Білецький Д. М. Способи припинення права приватної власності за цивільним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2018. 195 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
4. Вербіцька М., Івах М. Оплатне вилучення майна у воєнний час. *Наукові записки. Серія: право.* 2022. №12. С. 201–205. URL : <https://pravo.cuspu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/142/127> (дата звернення: 21.01.2023).
5. Вовк М. З., Юркевич Ю. М. Окремі питання правового регулювання порядку вчинення виконавчого напису нотаріусом. *Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право».* 2019. № 6. С. 114–117. URL : http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP_6_2019-sai-t.pdf#page=114 (дата звернення: 19.03.2023).
6. Головня І. Я. Відчуження земельних ділянок для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності як підстава припинення права власності на земельну ділянку : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2015. 230 с.
7. Горайнов А. М. Примусове припинення права власності. *Судова апеляція.* 2009. № 3 (16). С. 67–72.
8. Господарський кодекс України № 436-IV від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 18. 2 трав.

9. Гриняк А. Б. Правові механізми нівелювання безпідставного порушення принципу недоторканності права власності при реквізиції в умовах воєнного стану. *Проблеми цивільного права та процесу*: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна. 20 трав. 2022 р. Харків : ХНУВС, 2022. С. 33–36.

10. Гриняк А. Б. Примусове відчуження майна в умовах воєнного стану в Україні. *Нове українське право*. Вип. 2. 2022. С. 21–28.

11. Деякі питання державної реєстрації в умовах воєнного стану та внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. № 164 : Постанова Кабінету Міністрів України № 209 від 06.03.2022 (попередня редакція). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209-2022-%D0%BF/ed20220306#Text> (дата звернення: 09.01.2023).

12. Деякі питання державної реєстрації та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України № 209 від 06.03.2022 (чинна редакція). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209-2022-%D0%BF/ed20221226#Text> (дата звернення: 09.01.2023).

13. Деякі питання здійснення повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану: постанова Кабінету Міністрів України № 998 від 31.10.2012. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998-2012-%D0%BF#Text> (дата звернення: 26.11.2022).

14. Договір як універсальна форма правового регулювання : монографія / за заг. ред. проф. В. А. Васильєвої. Івано-Франківськ, 2016. 399 с.

15. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол

Г) від 08.06.1977. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 24.12.2022).

16. Др. Станислав Днісрянський. Цивільне право. I том. Відень 1919. 1054 с.

17. Дякович М. М. Охорона та захист сімейних прав та інтересів нотаріусом: монографія. Київ : Істина : 2014. 520 с.

18. Дякович М. М. Сімейне право України: навч. посібник. Харків : ЕКУС, 2022. 416 с.

19. Желіховська Ю. В. Співвідношення та розмежування понять «охорона» та «захист». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2015. №13 том 2. С. 18–21.

20. Жилінкова І. Особливості здійснення суб'єктивних цивільних прав. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 1 (68). С. 100–107.

21. Завальнюк І. В. Право на справедливий суду та право на судовий захист: аспекти співвідношення. *Київський часопис права*. 2022. №1. С. 52–59. URL : <http://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/131/120> (дата звернення: 21.01.2023).

22. Заключний акт дипломатичної конференції щодо Протоколу, яким вносяться зміни та доповнення до Міжнародної конвенції щодо співробітництва у галузі безпеки аеронавігації «Євроконтроль», укладеної 13.12.1960, від 12.02.1981. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_376#Text (дата звернення: 24.12.2022).

23. Земельний кодекс України № 2768-III від 25.10.2001. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14/conv#Text> (дата звернення: 11.12.2022).

24. Зубачик Н. Б. Набуття права власності на підставі набувальної давності : дис. ... д-ра філософії в галузі права. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів. 2021. 195 с.

25. Іванов А. Умови застосування реквізиції в Україні. *Підприємництво господарство і право*. 2009. № 1. С. 18–21.

26. Ільків О. В. Речові права в умовах новелізації цивільного законодавства України : монографія. Рівне : О. Зень, 2021. 456 с.

27. Класифікатор надзвичайних ситуацій ДК 019:2010 : Наказ №457 Держспоживстандарту України від 11.10.2010. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va457609-10#Text> (дата звернення: 23.01.2023).

28. Клименко О. Правова природа та розвиток інституту реквізиції в праві України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2012. № 91 (18). С. 56–59.

29. Кодекс торговельного мореплавства України № 176/95 від 23.05.1995. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95-%D0%B2%D1%80#top> (дата звернення: 24.12.2022).

30. Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 (із змінами та доповненнями). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text> (дата звернення: 26.11.2022).

31. Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додатку до неї : Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 24.12.2022).

32. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL :

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 24.12.2022).

33. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12.08.1949. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text (дата звернення: 24.12.2022).

34. Конвенція про спеціальні місії від 08.12.1969. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_092#Text (дата звернення: 24.12.2022).

35. Конституція України від 28.06.1996 (із змінами та доповненнями). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.11.2022).

36. Консульська конвенція між Україною і Республікою Польщею від 08.09.1991. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_008#Text (дата звернення: 24.12.2022).

37. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.

38. Коссак В. Експропріація і вилучення майна: європейська судова практика. *Право України*. 2016. № 1. С. 93–100.

39. Коссак В. М. Вибрані твори: збірник наукових праць. Хмельницький : ХУУП, 2015. 282 с.

40. Коссак В. М. Експропріація. *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2005. 672 с. URL : <http://www.history.org.ua/?termin=Ekspropriaciya> (дата звернення: 01.10.2022).

41. Коструба А. Компенсаційний характер юридичних фактів у механізмі припинення цивільних майнових правовідносин. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 3 (82). С. 68–78.
42. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. 494 с.
43. Крат В. И. Принудительное прекращение права собственности. Харьковская цивилистическая школа: право собственности : монография / под ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков : Право, 2012. С. 296–327.
44. Кримінальний кодекс України № 2341-III від 05.04.2001. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 25.09.2020).
45. Крисань Т. Є. Щодо законних гарантій реалізації права власності фізичних осіб. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 164–168.
46. Крупник Р. В. Охорона та захист майнових прав власника (володільця) у разі примусового вилучення земельної ділянки: цивільно-правовий аспект : дис. ... д-ра філософії в галузі права. Львів, 2020. 233 с.
47. Крупник Р. В. Поняття реквізиції земельних ділянок. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали XXVI звітної науково-практичної конференції (6–7 лютого 2020 р.) : у 2 ч. Ч. 1. Львів : Юридичний факультет ЛНУ ім. І. Франка, 2020. 250 с. С. 161–163.
48. Крупчан О. Право власності і публічна сфера. *Сучасні проблеми приватного права*: збірник наукових праць присвячених 80-ій річниці з Дня народження Ярослави Миколаївни Шевченко / відп. ред. Н. С. Кузнецова, Р. О. Стефанчук. Київ : ВГО «Асоціація цивілістів України», Кам'янець-Подільський, ТОВ «Друкарня «Рута», 2012. 464 с. С. 145–157.

49. Кузнецова Н. С. Недействительность сделок (к вопросу об антисоциальных сделках и последствиях их совершения). *Вибрані праці*. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2014. 544 с. С. 375–395.

50. Кузнецова Н. С. Проблемы гармонизации и унификации современного частного права. *Вибрані праці*. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2014. 544 с. С. 309–334.

51. Кузнецова Н. С. Собственность как основа гражданского общества и демократического государства. *Вибрані праці*. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2014. 544 с. С. 257–271.

52. Кузнецова Н. С. Власність як основа громадянського суспільства і демократичної держави. *Право України*. 2011. № 5. С. 4–12.

53. Кузнецова Н. С. Договір у механізмі регулювання цивільно-правових відносин. *Вибрані праці*. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2014. 544 с. С. 397–408.

54. Кузнецова Н. С. Шляхи розвитку комерційного законодавства в Україні (до питання про співвідношення Цивільного і Господарського (Комерційного) кодексів. *Вибрані праці*. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2014. 544 с. С. 449–461.

55. Кучер В. О. Непорушність права власності за цивільним законодавством України. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2017. № 4. С. 277–286. URL : <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/2400/1/%D0%9A%D1%83%D1%87%D0%B5%D1%80.pdf> (дата звернення: 01.10.2022).

56. Кушнерук Д. В. До питання про допустимість реквізиції в умовах пандемії COVID-19. *Часопис цивілістики*. Вип. 44. С. 25–30. URL : <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/17868/%d0%9a%d1%83%d1%88%d0%bd%d0%b5%d1%80%d1%83%d0%ba%20%d0%94%d0%bc%d0%b8%d1%82%d1%80%d0%be%20%d0%92%d0%be%d0%bb%d0%be%d0%b4%d0%b8%d0%bc%d0%b8%d1%80%d0%be%d0%b2%d0%b8%d1%87.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 01.10.2022).

57. Лавніченко О. В. Про зміст понять «надзвичайна обставина» та «надзвичайна ситуація». *Честь і закон*. 2011. № 4. С. 34–38.
58. Легенченко О. М. Поняття охорони і захисту прав та їх співвідношення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. С. 59–65. URL : <http://hdl.handle.net/11300/4452> (дата звернення: 23.01.2023).
59. Майданик Р. А. Речове право : підручник. Київ : Алерта. 2019. 1102 с.
60. Майданик Р. А. Цивільні відносини: поняття та види. *Право України*. 2009. № 8. С. 20–27.
61. Миронюк Р. В., Слестнікова Г. О. Особливості відчуження майна в умовах воєнного стану. *Юридичний бюлетень*. 2022. № 24. URL : https://web.archive.org/web/20220608214040id_/http://lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2022/24/17.pdf. (дата звернення: 23.01.2023).
62. Москалюк Н. Б. Гносеологічні аспекти націоналізації в системі набуття прав державної власності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 6 (21). Т. 1. С. 106–111.
63. Москалюк Н. Б. Теоретичні та практичні проблеми права державної власності та його реалізації : дис. ...д-ра юрид. наук: 12.00.03. Тернопіль, 2021. 480 с.
64. Москалюк Н. Б. Теоретичні та практичні проблеми права державної власності та його реалізації. Тернопіль : ВПЦ «Економічна думка ТНЕУ», 2020. 352 с.
65. Москалюк Н. Ю. Гносеологічні аспекти ревізії в системі набуття прав державної власності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 180–182.
66. Музика Л. А. Концепція цивільно-правової політики України : монографія. Київ : Паливода А. В., 2020. 504 с.
67. Навальнева Н. Поняття конфіскаційних санкцій у цивільному праві. *Jurnalul Juridic Național: Teorie și Practică*. Septembrie 2018. С. 128–133.

68. Науково-експертний висновок до проєкту закону № 7605 від 27.07.2022. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1422044> (дата звернення: 21.01.2023).

69. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. Вид. 2-ге, змінене і доп. / [Бек Ю. Б., Богдан Й. Г., Дякович М. М. та ін.]; за ред. В. М. Коссака. Київ : Істина, 2008. 992 с.

70. Некіт К. Г. Право приватної власності в інформаційному суспільстві: цивілістична теорія і практика реалізації : дис... д-ра юрид. наук. НУ «Одеська юридична академія. Одеса, 2021. 477 с.

71. Новошицька В. І. Правова основа примусового відчуження об'єктів права приватної власності підприємців в умовах правового режиму воєнного стану в Україні. *Problems of science and practice, tasks and ways to solve them*. 2022. С. 278–281.

72. Орач Є. М., Тищик Б. Й. Основи римського приватного права : навч. посібник. Львів : Ред. вид. відділ Львів. ун-ту, 2000. 238 с.

73. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України № 2801-ХІІ від 19.11.1992. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення: 29.09.2022).

74. Особливості застосування рішень Європейського суду з прав людини при розгляді цивільних справ : навч. посібник / У. Б. Андрусів, О. Б. Верба-Сидор, Ю. В. Верхола та ін. Львів : ЛьвДУВС, 2019. 404 с.

75. Питання реквізиції майна в умовах воєнного стану: Рада Бізнес-Омбудсмена; Асоціація правників України. URL : <https://boi.org.ua/upload/io/ih/rekviziciya%20mai%CC%86na.pdf> (дата звернення: 01.10.2022).

76. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 914/881/17 від 13.03.2018. *Єдиний державний реєстр судових рішень*.

URL : <https://reustr.court.gov.ua/Review/72819699> (дата звернення: 21.01.2023).

77. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі №2040/6074/18 від 18.09.2019. *Єдиний державний реєстр судових рішень*.

URL : <https://reustr.court.gov.ua/Review/85075666> (дата звернення: 21.01.2023).

78. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі №813/1596/18 від 13.03.2019. *Єдиний державний реєстр судових рішень*.

URL : <https://reustr.court.gov.ua/Review/80783382> (дата звернення: 21.01.2023).

79. Постанова Верховного Суду від 08.08.2018 р. у справі №284/276/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL :

<https://reustr.court.gov.ua/Review/75793874> (дата звернення: 21.01.2023).

80. Постанова Верховного Суду від 17.02.2019 у справі № 185/6228/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL :

<http://reustr.court.gov.ua/Review/86566253> (дата звернення: 25.09.2020).

81. Постанова Верховного Суду у справі №201/6498/20 від 08.09.2021. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL :

<https://reustr.court.gov.ua/Review/99648103> (дата звернення: 21.01.2023).

82. Постанова Верховного Суду у справі №753/3055/18 від 07.04.2021. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL :

<https://reustr.court.gov.ua/Review/96207899> (дата звернення: 21.01.2023).

83. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду у справі № 826/6664/17 від 26.07.2022. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL :

<https://reustr.court.gov.ua/Review/105444356> (дата звернення: 12.12.2022).

84. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду у справі №580/3112/22 від 06.10.2022. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL :

<https://reustr.court.gov.ua/Review/106647160#> (дата звернення: 21.01.2023).

85. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5ти томах. Харків : Право, 2008. Т. 3. Цивільно-правові науки. Приватне право / за заг. ред. Н. С. Кузнецової. 640 с.

86. Правовий захист економічної конкуренції : навч. посібник / В. М. Косак, Ю. М. Юркевич. Львів : ЛНУ імені Івана Франка. 2013. 314 с.

87. Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого врегулювання: збірник наукових праць / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 226 с.

88. Про авторське право і суміжні права : Закон України № 2811-IX від 01.12.2022. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20/conv#Text> (дата звернення: 03.01.2023).

89. Про банки і банківську діяльність: Закон України № 2121-III від 07.12.2000. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14/conv#Text> (дата звернення: 12.12.2022).

90. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64 від 24.02.2022. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 09.01.2023).

91. Про ветеринарну медицину : Закон України №2498-XII від 25.06.1992. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2498-12> (дата звернення: 21.01.2023).

92. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких рішень Уряду Української РСР з питань охорони здоров'я: постанова Ради міністрів УРСР № 256 від 17.07.1986. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/256-86-%D0%BF#Text> (дата звернення: 24.12.2022).

93. Про визнання такими, що втратили чинність, рішень Уряду України у зв'язку з прийняттям Основ законодавства України про охорону здоров'я: постанова Кабінету Міністрів України № 708 від 30.08.1995. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-95-%D0%BF/conv#Text> (дата звернення: 29.09.2022).

94. Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності : Закон України № 1559-VI від 17.11.2009. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1559-17/conv#Text> (дата звернення: 11.12.2022).

95. Про власність в СРСР : Закон СРСР № 1305-1 від 06.03.1990 (в Україні нечинний). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1305400-90#Text> (дата звернення: 24.12.2022).

96. Про власність : Закон України № 697-XII від 07.02.1991 (втратив чинність). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697-12#Text> (дата звернення: 24.12.2022).

97. Про внесення змін до деяких законів України щодо оптимізації деяких питань примусового відчуження та вилучення майна в умовах правового режиму воєнного стану : Закон України № 2561-IX від 06.09.2022. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2561-20#Text> (дата звернення: 21.01.2023).

98. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України : Закон України № 222-VII від 18.04.2013. *Офіційний сайт Верховної Ради України.*

URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-18#Text> (дата звернення: 25.09.2022).

99. Про встановлення карантину та запровадження обмежувальних протиепідемічних заходів з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2: Постанова Кабінету Міністрів України № 1236 від 09.12.2020. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1236-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.01.2023).

100. Про дерадянізацію законодавства України : Закон України № 2215-IX від 21.04.2022. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2215-20#Text> (дата звернення: 24.12.2022).

101. Про Державну програму розвитку законодавства України до 2002 року: постанова Верховної Ради України № 976-XIV від 15.07.1999. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-14#Text> (дата звернення: 24.12.2022).

102. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України № 1952-IV від 01.07.2004. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15/conv#Text> (дата звернення: 09.01.2023).

103. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Постанова Кабінету Міністрів України № 1127 від 25.12.2015. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1127-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 09.01.2023)

104. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 26, ст.892)

105. Про заставу : Закон України № 2654-ХІІ від 02.10.1992. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2654-12#Text> (дата звернення: 29.09.2022).

106. Про затвердження Авіаційних правил України «Порядок та умови повітряних перевезень небезпечних вантажів» : Наказ Державної авіаційної служби № 1802 від 12.11.2020. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0057-21#Text> (дата звернення: 21.01.2023).

107. Про затвердження Авіаційних правил України «Правила повітряних перевезень та обслуговування пасажирів і багажу» : Наказ Державної авіаційної служби № 1239 від 26.11.2018. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0141-19#Text> (дата звернення: 21.01.2023).

108. Про затвердження Національного стандарту №1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав» : Постанова Кабінету Міністрів України №1440 від 10.09.2003. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.01.2023).

109. Про затвердження Положення про військово-транспортний обов'язок : Постанова Кабінету Міністрів України № 1921 від 28.12.2000. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1921-2000-%D0%BF/conv#Text> (дата звернення: 29.09.2022).

110. Про затвердження Положення про Державну надзвичайну протиепізоотичну комісію при Кабінеті Міністрів України та типових положень про місцеві державні надзвичайні протиепізоотичні комісії : Постанова Кабінету Міністрів України № 1350 від 21.11.2007. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL :

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1350-2007-%D0%BF#Text> (дата звернення: 29.09.2022).

111. Про затвердження Порядку відшкодування майнової шкоди (збитків), завданої особам внаслідок запровадження карантину (карантинних обмежень) тварин або у зв'язку з проведенням процедур і робіт щодо ліквідації особливо небезпечних (карантинних) хвороб : Постанова Кабінету Міністрів України №1003 від 31.10.2012. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1003-2012-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.01.2023).

112. Про затвердження Порядку відшкодування майнової шкоди (збитків), завданої особам внаслідок запровадження карантину (карантинних обмежень) тварин або у зв'язку з проведенням процедур і робіт щодо ліквідації особливо небезпечних (карантинних) хвороб : Постанова Кабінету Міністрів України № 1003 від 31.10.2012. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1003-2012-%D0%BF#Text> (дата звернення: 29.09.2022).

113. Про затвердження Порядку державної реєстрації (перереєстрації), зняття з обліку автомобілів, автобусів, а також самохідних машин, сконструйованих на шасі автомобілів, мотоциклів усіх типів, марок і моделей, причепів, напівпричепів, мотоколясок, інших прирівняних до них транспортних засобів та мопедів : Постанова Кабінету Міністрів України № 1388 від 07.09.1998. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1388-98-%D0%BF#Text> (дата звернення: 09.01.2023).

114. Про затвердження Порядку і правил обов'язкового страхування предмета іпотеки від ризиків випадкового знищення, випадкового пошкодження або псування : Постанова Кабінету Міністрів України № 358 від 06.04.2011. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL :

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/358-2011-%D0%BF#Text> (дата звернення: 24.12.2022).

115. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України № 2102-IX від 24.02.2022. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text> (дата звернення: 09.01.2023).

116. Про затвердження форми Акта про вилучення сільськогосподарських тварин з метою їх знищення або забою при ліквідації особливо небезпечних (карантинних) хвороб : Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України № 207 від 12.04.2017. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0584-17#Text> (дата звернення: 09.01.2023).

117. Про захист іноземних інвестицій на Україні : Закон України № 1540а-ХІІ від 10.09.1991. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540%D0%B0-12#Text> (дата звернення: 24.12.2022).

118. Про захист тварин від жорстокого поводження : Закон України № 3447-IV від 21.02.2006. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3447-15/conv#Text> (дата звернення: 01.10.2022).

119. Про інвестиційну діяльність : Закон України № 1560-ХІІ від 18.09.1991. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text> (дата звернення: 24.12.2022).

120. Про іноземні інвестиції : Закон України № 2198-ХІІ від 13.03.1992 (втратив чинність). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2198-12#Text> (дата звернення: 24.12.2022).

121. Про інститут реквізиції в цивільному праві : Роз'яснення Верховного Суду. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/view/vss00832?an=1> (дата звернення: 02.04.2022).

122. Про карантин рослин : Закон України № 3348-XII від 30.06.1993. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3348-12> (дата звернення: 24.12.2022).

123. Про Національний банк України : Закон України № 679-XIV від 20.05.1999. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14/conv#Text> (дата звернення: 12.12.2022).

124. Про обернення майна Компартії України та КПРС на державну власність : Закон України 2004-XII від 20.12.1991. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2004-12/conv#Text> (дата звернення: 29.09.2022).

125. Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів : Закон України № 2116-IX від 03.03.2022. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20/conv#Text> (дата звернення: 03.05.2022).

126. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні : Закон України № 2658-III від 12.07.2001. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14#Text> (дата звернення: 26.11.2022).

127. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану : Закон України № 4765-VI від 17.05.2012. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text> (дата звернення: 26.11.2022)

128. Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР : Постанова Верховної Ради України № 1545-ХІІ від 12.09.1991. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1545-12#Text> (дата звернення: 24.12.2022).

129. Про правовий режим воєнного стану : Закон України № 389-VIII від 12.05.2015. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19/conv#Text> (дата звернення: 29.09.2022).

130. Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України № 1550-III від 16.03.2000. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text> (дата звернення: 26.11.2022).

131. Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України № 183/98-ВР від 05.03.1998. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.11.2022).

132. Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років : Закон України № 962-ХІІ від 17.04.1991. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12/conv#Text> (дата звернення: 29.09.2022).

133. Про режим іноземного інвестування : Закон України № 93/96-ВР від 19.03.1996. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 24.12.2022).

134. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 грудня 2016 року «Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки України в економічній сфері та захисту інтересів вкладників : Указ Президента України №560/2016 від 18.12.2016.

Офіційний сайт Президента України. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/5602016-20930> (дата звернення: 12.12.2022).

135. Про систему гарантування вкладів фізичних осіб : Закон України № 4452-VI від 23.02.2012. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452-17#Text> (дата звернення: 24.12.2022).

136. Про стан виконання центральними і місцевими органами виконавчої влади актів законодавства про державну службу та боротьбу з корупцією : Постанова Кабінету Міністрів України № 1220 від 03.08.1998. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/345-98-%D0%BF#Text> (дата звернення: 24.12.2022).

137. Про торгово-промислові палати в Україні : Закон України № 671/97-ВР від 02.12.1997. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 24.12.2022).

138. Про усунення дискримінації в оподаткуванні суб'єктів господарювання з використанням майна та коштів вітчизняного походження : Закон України № 1457-III від 17.02.2000. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1457-14#Text> (дата звернення: 24.12.2022).

139. Про утворення військових адміністрацій : Указ Президента України № 68/2022 від 24.02.2022. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text> (дата звернення: 24.12.2022).

140. Про утворення тимчасової комісії Верховної Ради Української РСР у питанні щодо націоналізації майна КПРС та ВЛКСМ на території України : Постанова Верховної Ради УРСР № 999-XII від 25.04.1991. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL :

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/999-12/conv#Text> (дата звернення: 29.09.2022).

141. Проблеми правового регулювання приватних відносин в умовах оновлення цивільного законодавства України : колективна монографія / Авраменко О. В., Андрусів У. Б., Верба О. Б. та ін.; за ред. проф. І. В. Красницького та проф. Ю. М. Юркевича. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 868 с.

142. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення реквізиції як інституту захисту суспільних інтересів в умовах воєнного або надзвичайного стану № 4673 від 29.01.2021. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70947 (дата звернення: 01.10.2022).

143. Проект Закону України «Про націоналізацію». *Лігазакон*. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/JG3H568A?an=245> (дата звернення: 12.12.2022).

144. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535/conv#Text (дата звернення: 02.04.2022).

145. Реквізиція. Все, що треба знати про примусове відчуження приватного майна під час війни. URL : <https://glavcom.ua/publications/rekviziciya-vse-shcho-treba-znati-pro-primusove-vidchuzhennya-privatnogo-mayna-pid-chas-viyni-836480.html> (дата звернення: 29.09.2022).

146. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу : монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнецової. 2-ге вид., доп. та перероб. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 908 с.

147. Рим Т. Я. Цивільно-правові засади регулювання інвестиційних відносин у будівництві : монографія. Львів: «Галич-Прес», 2020. 388 с.

148. Рішення Європейського суду з прав людини від 26.06.2018 (остаточне 26.09.2018) у справі «Промислово-фінансовий Консорціум «Інвестиційно-металургійний Союз» проти України». *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d41/conv#Text (дата звернення: 11.12.2022).

149. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «East/West Alliance Limited» проти України» від 23.01.2014 (заява №19336/04). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_994#Text (дата звернення: 11.12.2022).

150. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бейелер проти Італії» від 05.01.2000 (заява №33202/96). *Лігазакон*. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/so2462> (дата звернення: 11.12.2022).

151. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Літтоу проти Сполученого Королівства» від 08.07.1986 (заяви № 9006/80; 9262/81; 9263/81; 9265/81; 9266/81; 9313/81; 9405/81). URL : [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22Lithgow%20v.%20The%22,%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Lithgow%20v.%20The%22,%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]}) (дата звернення: 11.12.2022).

152. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ян та інші проти Німеччини» від 22.01.2004. URL : <https://www.cambridge.org/core/journals/international-legal-materials/article/abs/european-court-of-human-rights-echr-case-of-jahn-and-others-v-germany/2CCC49E87D0B7BD77F91E390F615D933> (дата звернення: 03.05.2022).

153. Рішення Закарпатського окружного адміністративного суду у справі №260/2775/22 від 22.09.2022. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106457436> (дата звернення: 11.12.2022).

154. Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/99 у справі №1-1/99 від 08.04.1999. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-99#Text> (дата звернення: 11.12.2022).

155. Рішення Першотравневого районного суду м. Чернівці у справі №725/3760/22 від 05.12.2022. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107666987> (дата звернення: 11.12.2022).

156. Рішення Придніпровського районного суду м. Черкаси у справі №707/1298/22 від 25.11.2022. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107694130> (дата звернення: 11.12.2022).

157. Рішення Садгирського районного суду м. Чернівці у справі №724/1018/22 від 06.10.2022. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106729544> (дата звернення: 11.12.2022).

158. Рішення Тернопільського окружного адміністративного суду у справі № 607/8570/22 від 19.09.2022. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106312498> (дата звернення: 29.09.2022).

159. Ромовська З. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс : підручник. Київ : Атіка, 2005. 560 с.

160. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / пер.з рос. Харків : Консул, 2001. 189 с.

161. Сліпченко С. О. Поняття об'єкта цивільного права за ЦК України. *Проблеми цивільного права та процесу*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора О. А. Пушкіна (23 травня 2009 р.). Харків : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2009. С. 67.

162. Словник української мови. Конфіскація. URL : <http://sum.in.ua/s/rekvizucija> (дата звернення: 12.12.2022).

163. Словник української мови. Націоналізація. URL : <http://sum.in.ua/s/nacionalizacija> (дата звернення: 12.12.2022).

164. Словник української мови. Реквізиція. URL : <http://sum.in.ua/s/rekvizucija> (дата звернення: 12.12.2022).

165. Словник української мови. Секвестр. URL : <http://sum.in.ua/s/sekvestr> (дата звернення: 12.12.2022).

166. Спасибо-Фатєєва І. В. Оформлення переходу права власності на нерухомість. *Нотаріат для вас*. 2007. № 1/2. С. 87–92.

167. Спасибо-Фатєєва І. В. Підстави припинення права власності. *Юридичний радник*. №2 (56). 2011. URL : <http://yurradnik.com.ua/stati/d0-bf-d1-96-d0-b4-d1-81-d1-82-d0-b0-d0-b2-d0-b8-d0-bf-d1-80-d0-b8-d0-bf-d0-b8-d0-bd-d0-b5-d0-bd-d0-bd-d1-8f-d0-bf-d1-80-d0-b0-d0-b2-d0-b0-d0-b2-d0-bb-d0-b0-d1-81-d0-bd-d0-be-d1-81-d1-82-d1-96/> (дата звернення: 11.12.2022).

168. Спасибо-Фатєєва І. В. Форми права власності. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 3. С. 145–154.

169. Спасибо-Фатєєва І. В. Цивілістика: на шляху формування доктрин : вибр. наук. праць / І. В. Спасибо-Фатєєва. Харків : Золоті сторінки, 2012. 696 с.

170. Спектор О. М. Тварина як особливий об'єкт речових прав. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Вип. 3(9).

171. У яких випадках можливе примусове відчуження майна приватних осіб в умовах воєнного стану. URL : https://jurliga.ligazakon.net/news/210199_u-yakikh-vipadkakh-mozhlive-primusove-vdchuzhennya-mayna-privatnikh-osb-v-umovakh-vonnogo-stanu (дата звернення: 01.10.2022).

172. Угода між Кабінетом Міністрів України та Організацією Економічного Співробітництва та Розвитку щодо привілеїв, імунітетів та пільг, наданих Організації від 19.12.1997. *Офіційний сайт Верховної Ради*

України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_010#Text (дата звернення: 24.12.2022).

173. Угода між Урядом України та Організацією Об'єднаних Націй про заснування Представництва Організації Об'єднаних Націй від 06.10.1992. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c36#Text (дата звернення: 24.12.2022).

174. Угода між Урядом України та Урядом Грецької Республіки про сприяння та взаємний захист інвестицій від 01.09.1994. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/300_871#Text (дата звернення: 24.12.2022).

175. Угода між Урядом України та Урядом Королівства Швеція про сприяння та взаємний захист інвестицій від 15.08.1995. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752_706#Text (дата звернення: 24.12.2022).

176. Угода між Урядом України та Урядом Литовської Республіки про сприяння та взаємний захист інвестицій від 08.02.1994. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440_417#Text (дата звернення: 24.12.2022).

177. Угода між Урядом України та Урядом Республіки Грузія про заохочення та взаємний захист інвестицій від 09.01.1995. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268_030#Text (дата звернення: 24.12.2022).

178. Угода між Урядом України та Урядом Чеської Республіки про сприяння та взаємний захист інвестицій від 17.03.1994. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL :

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/203_412#Text (дата звернення: 24.12.2022).

179. Устименко О. А. Класифікація підстав припинення права власності на тварину. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. 2017. № 23. С. 123–126.

180. Ухвала Закарпатського окружного адміністративного суду про відкриття провадження в адміністративній справі № 260/3114/22 від 02.09.2022. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <https://reustr.court.gov.ua/Review/106034087> (дата звернення: 11.12.2022).

181. Ухвала Малиновського районного суду м. Одеси про відкриття провадження у справі № 521/13792/22 від 27.09.2022. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <https://reustr.court.gov.ua/Review/106455433> (дата звернення: 11.12.2022).

182. Ухвала Першотравневого районного суду м. Чернівці про відкриття провадження у справі №725/3760/22 від 11.07.2022. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <https://reustr.court.gov.ua/Review/105469318> (дата звернення: 11.12.2022).

183. Ухвала Черкаського окружного адміністративного суду про прийняття позовної заяви до розгляду у справі № 580/4570/22 від 30.09.2022. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <https://reustr.court.gov.ua/Review/106543191> (дата звернення: 11.12.2022).

184. Фоменко Я. Є. Цивільно-правова відповідальність за невиконання грошових зобов'язань в іноземній валюті : дис. ... д-ра філософії в галузі права. Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів. 2022. 183 с.

185. Харченко Г. Основи речового права в Цивільному кодексі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 57–61.

186. Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1. 656 с.

187. Цивільне право України : у 2-х кн. / [Д. В. Боброва, О. В. Дзера, А. С. Довгерт та ін.] ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. Київ : Юрінком Інтер, 1999. Кн. 1. 1999. 864 с.
188. Цивільне право України : підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. Київ : Істина, 2003. 776 с.
189. Цивільне право України : підручник: У 2-х кн. / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. 2-е вид., допов. і перероб. Київ : Юрінком Інтер, 2005. Кн. 1. 736 с.
190. Цивільне право України: навч. посібник / [Білоусов Ю. В., Ветрес В. А., Гринько С. Д. та ін.]; за ред. Р. О. Стефанчука. Київ : Правова єдність, 2009. 536 с.
191. Цивільний кодекс Галичини / пер. з нім. Мар'яна Мартинюка, Олени Павлишинець. Івано-Франківськ : Вавилонська бібліотека, 2017. 272 с.
192. Цивільний кодекс України № 435-IV від 16.01.2003. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 17.10.2021).
193. Цивільний кодекс Української РСР № 1540-VI від 18.07.1963 (втратив чинність). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text> (дата звернення: 24.12.2022).
194. Цивільно-правовий механізм регулювання відносин із надання послуг в Україні: монографія / за заг. ред. О. Д. Крупчана, Ю. О. Заїки. Київ : НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2021. 293 с.
195. Цікало В. І. Засада пропорційності здійснення корпоративних прав : монографія. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. 588 с.

196. Чаплик І. Деякі питання правового регулювання реквізиції в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. Вип. 70. С. 214–218.

197. Чаплик І. Ознаки реквізиції за цивільним законодавством України. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні: матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 10 грудня 2021 р.) / за заг. ред. І. В. Красницького*. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 404 с. С. 384–387.

198. Чаплик І. Д. Проблеми правового регулювання реквізиції рухомих речей за законодавством України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 73. Ч. 1. С. 112–117.

199. Чаплик І. Д. Окремі питання правового регулювання примусового припинення права власності. Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу : зб. тез доповідей III Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 60-річчю Хмельницького національного університету, 17 квітня 2022 р. Хмельницький : ХНУ, 2022. 271 с. С. 246–249.

200. Чаплик І. Д. Поняття реквізиції як способу припинення права власності. *Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні : збірник тез доповідей учасників науково-практичного семінару (11 листопада 2021 року) / за заг. ред. М. С. Долинської, І. В. Красницького, Ю. М. Юркевича*. Львів : ЛьвДУВС, 2021. 228 с. С. 137–139.

201. Шевченко Я. М. Приватне і публічне право в регулюванні цивільних правовідносин. *Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю з дня народження д-ра юрид. наук, проф. В. П. Маслова, 16 берез. 2012 р. / [редкол.: В. І. Борисова (відп. ред.) та ін.] ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»*. Харків : Право, 2012. С. 16–17.

202. Ще одне судове рішення щодо процедури націоналізації ПриватБанку не на користь держави. *Дебет-кредит*. URL : <https://news.dtkk.ua/finance/banks/54840-shhe-odne-sudove-risennya-shhodo-proceduri-nacionalizaciyi-privatbanku-ne-na-korist-derzavi> (дата звернення: 12.12.2022).

203. Щодо листа від 09.03.2021 № 04-22/12-2021/83353: Лист Міністерства юстиції України № 11530/445-1-21/8.1.1 від 17.03.2021. *Офіційний сайт Кабінету Міністрів України*. URL : https://www.kmu.gov.ua/storage/app/bills_documents/document-2435629.pdf (дата звернення: 01.10.2022).

204. Юркевич Ю. М. Договірні форми об'єднань фізичних та юридичних осіб у цивільному праві України : дис. ... д-ра юрид. наук. Львів, 2017. 437 с.

205. Юркевич Ю. М. Зміст права власності та автономне значення поняття «майно» у практиці Європейського суду з прав людини. *Науковий журнал «Приватне та публічне право»*. 2019. № 2. С. 50–54.

206. Яворська О. С. Договірні зобов'язання про передання майна у власність: цивільно-правові аспекти : монографія. Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. 384 с.

207. Якубівський І. Є. Набуття, здійснення та захист майнових прав інтелектуальної власності в Україні : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2018. 522 с.

208. Яновицька Г. Б. Цивільно-правові засоби захисту прав споживачів в Україні: монографія. Львів : Видавництво «Растр-7», 2018. 400 с.

209. Яроцький В. Л., Борисова В. І., Спасибо-Фатєєва І. В. та ін. Приватноправові механізми здійснення та захисту суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб: монографія / за наук. ред. В. Л. Яроцького. Харків : Юрайт, 2013. 272 с.

210. Alvarez Gloria M. and Alvarez Gloria M. Compensation for Expropriation of European Investors: A Comparative Analysis Under the Ect, EU Law and ECHR. (August 14, 2021). URL : https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3905167 (date of access: 29.12.2021).

211. An Act to Authorize the President of the United States to Requisition Property Required for the Defense of the United States. *Library of Congress*. URL : <https://www.loc.gov/collections/united-states-statutes-at-large/about-this-collection/77th-congress/session-1/c77s1ch445.pdf> (date of access: 29.12.2021).

212. Chaplyk I. D. Civil-legal regulation of the procedure of requisition in the case of natural disasters, accidents, epidemics, epizootics and other extraordinary circumstances in Ukraine. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2023. № 61. С. 2.18-2.30.

213. Clews R. J. Project Finance for the International Petroleum Industry, 2016. 402 p. URL : <https://www.sciencedirect.com/topics/earth-and-planetary-sciences/expropriation> (date of access: 11.12.2022).

214. Dolzer R., Stevens M. Bilateral Investment Treaties. *The Hague*. Boston : M. Nijhoff; Norwell, MA, U.S.A. : Kluwer Academic Publishers, 1995.

215. Elderly could be quarantined for four months in 'wartime-style' mobilisation to combat coronavirus, writes Robert Peston. URL : <https://www.itv.com/news/2020-03-14/elderly-to-be-quarantined-for-four-months-in-wartime-style-mobilisation-to-combat-coronavirus> (date of access: 29.12.2021).

216. Kalbro T., Sjödin E., Norell L., Paulsson J. Compulsory Acquisition and Compensation. DiVA. Academic Archive On-Line. P. 34. URL : <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:462409/FULLTEXT01.pdf> (date of access : 29.09.2022).

217. Lukasevych-Krutnyk I. S., Milovska N. V., Popova N. R., Rybachok V. À., Belikova S. O. Analysis of legal regulation of contractual obligations in the civil law system. *Astra Salvensis*. 2022(1). P. 169–182.

218. Maikut K., Andrusiv U., Yurkevych Yu., Dutko A. & Zaiats O. Protection of the right to property in the case law of the European court of human rights. *Amazonia Investiga*. 2020. 9 (28). P. 497–507.

219. Requisitioned Property. URL : <https://www.investopedia.com/terms/r/requisitioned-property.asp> (date of access: 29.09.2022).

220. Salacuse J. W. The law of investment treaties. Oxford : N. Y. : Oxford University Press, 2010.

221. Scordino v. Italy (No 1), 36813/97; 29.3.2006. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72925> (date of access: 29.09.2022).

222. Yurkevych Yurii M., Krasnytskyi Ivan V., Krupnyk Roman V., Hrushchynska Nataliia I., Petronchak Yuliia O. Problems of Multidisciplinary Regulation of Confiscation of Property in Ukraine in the Conditions of European Integration Processes. *International Journal of Criminology and Sociology*. 2020. № 9. P. 3157–3162.

ДОДАТКИ

Додаток А.

**СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧКИ ЗА ТЕМОЮ
ДИСЕРТАЦІЇ:****наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації:**

1. Чаплик І. Д. Деякі питання правового регулювання реквізиції в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2022. Вип. 70. С. 214–218. URL : <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/257556/254384> (DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.32>).
2. Чаплик І. Д. Проблеми правового регулювання реквізиції рухомих речей за законодавством України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2022. Вип. 73. Ч. 1. С. 112–117. URL : <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/268531/264127> (DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.19>).
3. Chaplyk I. D. Civil-legal regulation of the procedure of requisition in the case of natural disasters, accidents, epidemics, epizootics and other extraordinary circumstances in Ukraine. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України* 2023. № 61. С. 2.18-2.30. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/apiclu/article/view/6626/6863> (DOI: <https://doi.org/10.15330/apiclu.61.2.18-2.30>).

Наукові публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Чаплик І. Д. Поняття реквізиції як способу припинення права власності. *Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні* : зб. тез доповідей учасників науково-практичного семінару (11 листопада 2021 року) / за заг. ред.

М. С. Долинської, І. В. Красницького, Ю. М. Юркевича. Львів : ЛьвДУВС, 2021. 228 с. С. 137–139.

5. Чаплик І. Ознаки реквізиції за цивільним законодавством України. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні*: матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 10 грудня 2021 р.) / за заг. ред. І. В. Красницького. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 404 с. С. 384–387.

6. Чаплик І. Д. Окремі питання правового регулювання примусового припинення права власності. *Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу*: зб. тез доповідей III Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 60-річчю Хмельницького національного університету, 17 квітня 2022 р. Хмельницький : ХНУ, 2022. 271 с. С. 246-249.

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор

Львівського державного університету

внутрішніх справ

доктор юридичних наук, професор

Ольга БАЛИНСЬКА

2023

АКТ

24.04.2023

Львів

№ 24

**Про впровадження результатів дисертації
Чаплик Ірини Дмитрівни «Цивільно-
правове регулювання реєвизиції в
Україні» в освітній процес ЛьвДУВС**

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження позитивного досвіду роботи у складі:

- начальника відділу забезпечення якості освіти та методичної роботи кандидата юридичних наук, доцента Руслана СТРОЦЬКОГО;
- заступника начальника відділу організації наукової роботи кандидата юридичних наук Галини САВЧИН;
- директора Інституту права ЛьвДУВС кандидата юридичних наук, професора Івана КРАСНИЦЬКОГО;
- завідувача кафедри цивільно-правових дисциплін Інституту права доктора юридичних наук, професора Юрія ЮРКЕВИЧА;
- директора загальної бібліотеки Ірини КРАВЕЦЬ.

Комісія відповідно до наказу по університету від 24 березня 2021 року № 100 розглянула й узагальнила матеріали дисертації, поданої на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 «Право» (напрямок підготовки – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право) та наукові праці аспірантки кафедри цивільно-правових дисциплін Інституту права ЛьвДУВС Чаплик Ірини Дмитрівни «Цивільно-правове регулювання реєвизиції в Україні».

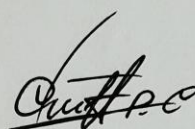
Проаналізовано основні результати дослідження Ірини ЧаПЛИК, зокрема наукові праці, в яких опубліковані теоретичні положення дисертації:

1. Чаплик І. Д. Деякі питання правового регулювання реквізиції в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2022. Вип. 70. С. 214–218. URL : <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/257556/254384> (DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.32>).
2. Чаплик І. Д. Проблеми правового регулювання реквізиції рухомих речей за законодавством України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2022. Вип. 73. С. 112–117. URL : <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/268531/264127> (DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.19>).
3. Chaplyk I. D. Civil-legal regulation of the procedure of requisition in the case of natural disasters, accidents, epidemics, epizootics and other extraordinary circumstances in Ukraine. *Actual problems of improving of current legislation of Ukraine.* 2023. № 61. P. 2.18-2.30. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/apiclu/article/view/6626/6863> (DOI: <https://doi.org/10.15330/apiclu.61.2.18-2.30>).
4. Чаплик І. Д. Поняття реквізиції як способу припинення права власності. *Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні* : зб. тез доповідей учасників науково-практичного семінару (11 листопада 2021 року) / за заг. ред. М. С. Долинської, І. В. Красницького, Ю. М. Юркевича. Львів : ЛьвДУВС, 2021. 228 с. С. 137–139.
5. Чаплик І. Ознаки реквізиції за цивільним законодавством України. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні*: матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 10 грудня 2021 р.) / за заг. ред. І. В. Красницького. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 404 с. С. 384–387.
6. Чаплик І. Д. Окремі питання правового регулювання примусового припинення права власності. *Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу* : зб. тез доповідей III Всеукраїнської наукової конференції,

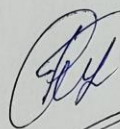
присвяченої 60-річчю Хмельницького національного університету, 17 квітня 2022 р. Хмельницький : ХНУ, 2022. 271 с. С. 246-249.

На основі проведеного аналізу комісія зробила висновок, що наукові праці Ірини ЧАПЛИК містять науково-обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, що дає підстави запровадити їх для використання в освітньому процесі Львівського державного університету внутрішніх справ, зокрема при викладанні навчальної дисципліни «Цивільне право України», а також рекомендувати їх до вивчення під час самостійної роботи здобувачів вищої освіти освітнього ступеня «бакалавр», «магістр» та освітньо-наукового ступеня «доктор філософії».

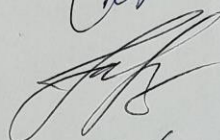
Члени комісії:

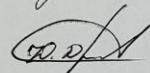
Руслан СТРОЦЬКИЙ

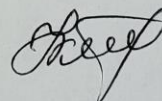
Галина САВЧИН

Іван КРАСНИЦЬКИЙ

Юрій ЮРКЕВИЧ

Ірина КРАВЕЦЬ

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

На підставі розгляду результатів дисертаційного дослідження аспірантки кафедри цивільно-правових дисциплін Інституту права Львівського державного університету внутрішніх справ, судді Львівського окружного адміністративного суду **ЧАПЛИК Ірини Дмитрівни** на здобуття ступеня доктора філософії в галузі права за спеціальністю 081 «Право» на тему: «Цивільно-правове регулювання реквізиції в Україні», вважаємо за можливе зазначити, що вказані у дисертації положення щодо правової природи, порядку реквізиції в Україні, охорони та способів захисту публічних і приватних прав та інтересів у разі її здійснення, а також окремих аспектів розгляду судами справ, пов'язаних із примусовим відчуженням майна, є доцільними та аргументованими, а тому можуть бути враховані під час здійснення повноважень суду, а також підлягають застосуванню під час обґрунтування висновків та пропозицій з приводу змін до чинних нормативно-правових актів.

*Голова Львівського окружного
адміністративного суду*
кандидат юридичних наук

А.Ланкевич

Суддя
доктор юридичних наук

А.Гулик

Суддя
кандидат юридичних наук

Н.Сподарик

